

Ромската гледна точка и ромският въпрос в медийното огледало – идентичност, самосъзнание и себепредстава в среда на расиализация

ОГНЯН ИСАЕВ

The Roma Perspective and the Roma Question in the Media Mirror – Identity, Self-awareness and Self-view in an Environment of Racialization

Ognyan Isaev

Резюме: Представеността на ромската гледна точка и ромския въпрос в българското дигитално, медийно, публично, културно и политическо пространство е тема, която остава в сянка дори в най-новата история на България. Настоящата студия ще разгледа как ромската гледна точка по ромския въпрос попада в съответните информационни пространства и дали ромската гледна точка се взема предвид при други обществено значими теми, които директно и индиректно засягат ромите като граждани на страната. Ще направя опит и да дефинирам термините „ромска гледна точка“ и „ромски въпрос“. Успоредно с това, ще се опитам да разгледам доколко съответните „ромски гледни точки“ по „ромски“ и „неромски“ теми влияят на оформянето на наратива за „ромския въпрос“ и „ромската гледна точка“. Публикацията ще се опита да разгледа как се изграждат положителни или негативни стереотипи и очаквания за тези явления – както сред широката общественост, така и сред самата ромска общност като интернализирани норми и практики. Текстът поставя специфичен фокус и върху това как се оформят и припознават ромските лидери на мнение и авторитети по ромски и неромски въпроси. Дали популярността в конкретни дигитални измерения или познанията и опитът по конкретна тема надделяват, дали близостта до общността или отдалечеността от нея имат роля. Ще се направи и паралел как методи за представеността на ромската гледна точка и ромския въпрос се мултиплицират по популистки начин по други теми и се прилагат върху цялото общество за оформяне на нагласи за действие или бездействие.

Ключови думи: роми, наративи, представеност, стереотипи, нагласи, перспективи

Abstract: The representation of the Roma point of view and the Roma issue in the Bulgarian digital, media, public, cultural and political space is a topic that remains in the shadows even in the most recent history of Bulgaria. This publication will examine how the Roma point of view on the Roma issue falls into the relevant information spaces and whether the Roma point of view is taken into account in other socially significant topics that directly and indirectly affect the Roma as citizens of the country. I will also try to define the terms "Roma perspective" and "Roma issue". In parallel, I will try to examine to what extent the respective "Roma perspectives" on "Roma" and "non-Roma" topics influence the shaping of the narrative of the "Roma issue" and the "Roma perspective". The publication will try to examine how positive or negative stereotypes and expectations about these phenomena are built – both among the larger society and among the Roma community itself as internalized norms and practices. There will also be a specific focus on how Roma opinion leaders and authorities on Roma and non-Roma issues are formed and recognized. Whether popularity in specific digital dimensions or knowledge and experience on a specific topic prevails, whether proximity to the community or distance from it plays a role. A parallel will also be drawn how methods for the representation of the Roma point of view and the Roma issue are multiplied in a populist way on other topics and are applied to the whole society to shape attitudes for action or inaction.

Keywords: Roma, narratives, representation, stereotypes, attitudes, perspectives.

**Ромската гледна точка и ромският въпрос в медийното огледало
идентичност, самосъзнание и себепредстава в среда на расиализация**

ОГНЯН ИСАЕВ

Увод

Историите и наративите, както и методичността на представянето им, като социални конструкции изграят ключова роля в утвърждаването или подкопаването на социалните йерархии, най-често несправедливи. В своята публична реч „Опасността от единствената история“ (Adichie 2009), нигерийската писателка Чимаманда Нгози Адичи твърди, че историите са пряко свързани с въпроса за властта. Тя въвежда концепцията за „нкали“ – термин от езика избо, който означава „да бъдеш по-велик от другия“, подчертавайки, че социалните, икономическите и политическите структури намират отражение в начина, по който историите се разказват и възприемат. Властта определя не само съдържанието на историите, но и тяхното разпространение, легитимност и културно въздействие.

Исторически, „белите“ хора са притежавали социалната, политическата и икономическата власт, позволяваща им да именуват и категоризират хората с „цвят“ и местните общности или народи, които колонизирали или завладявали. В много държави и до днес белотата се възприема като стандарт, спрямо който другите расови групи се оценяват, класират или декласират. Белите хора, участващи в процеса на именуване и категоризация, често се определят сами като „бели“ или възприемат себе си като „нормални“, като тази нормалност се дефинира в контраст с предполагаемата „другост“ или „аномалност“ на хората с цвят. В резултат на това позицията на „бял“ остава доминираща и самоподдържаща се (Lipsitz 1998).

Расиализацията е динамичен и многоизмерен процес, чрез който социално конструирани категории за „раса“ се формират и утвърждават. Този процес не се свежда само до проста класификация, а включва комплексно преплитане на исторически контексти, медийни репрезентации и психологически механизми, които създават и поддържат определени стереотипи и социални йерархии. С други думи, расиализацията представлява конструкцията и експлоатацията на понятието „раса“, което оформя начините, по които възприемаме себе си и другите, и служи като инструмент за легитимиране на диференцирано и често неравностойно третиране на определени групи (Dalal 2002).

Разказите, доминиращи в общественото съзнание, често функционират като механизъм за социална хегемония, но и угнетяване. Те утвърждават определени социални норми, които създават йерархии на принадлежност и изключване. В този контекст „единствената история“ се проявява като монопол върху наративите, легитимиращи привилегированите позиции на доминиращите групи и маргинализиращи малцинствените общности. Основният проблем със стереотипите не е в тяхната абсолютна невярност, а в тяхната непълнота (Adichie 2009). Стереотипите редуцират сложните социални реалности до черно-бели опростени и едностранчиви образи, които възпрепятстват изграждането на по-пълноценни обществени представи.

Тази динамика е видима в медийните репрезентации, където наративите за социални групи често се оформят от позициите на институционална власт. Медийното представяне не е неутрален процес, то функционира като механизъм за социална категоризация и формиране на обществените възприятия. Като културен посредник, медиите не само отразяват реалността, но и активно я конструират чрез рамкиране на определени образи и дискурси.

Настоящият текст предлага критичен анализ на медийните репрезентации на ромската общност в контекста на българските медии. Фокусът пада върху публичния образ на две известни фигури от ромски произход – Роксана и Азис, които често привличат медийно внимание със своите професионални изяви в поп-фолк жанра. Решението фокусът да е основно и само върху публичната комуникация по „ромския въпрос“ на двете публични личности се обосновава с нагласата им да се опитат да намират и дават отговори на въпроси, свързани с интеграцията на ромската общност и предизвикателствата, които ромите срещат по пътя на включването си в по-голямото общество. В сравнение с другите ярки представители на ромската „мека сила“ (Nye 2004), Азис и Роксана в част от своите медийни участия, които са свързани с творчеството им, не избягват въпроси за „ромската интеграция“. От позицията на меката сила те влияят и имат потенциала да влияят значително на нероми по отношение на ромите, дори понякога мнението им да контрастира или противоречи на ромските лидери на мнение (Katz and Paul 2006) от гражданския и активисткия сектор, чиито позиции в текста ще контрастират с популисткия дискурс за ромската гледна точка и ромския въпрос. Чрез дискурсивен анализ на техни интервюта и публични участия, в които се засяга „ромската интеграция“ и „ромските проблеми“, ще се изследва как те артикулират теми като дискриминация, интеграция или равнопоставено участие в обществото, и успех. Същевременно, ще се обърне внимание на начина, по който журналистите и медиите „виждат“ тези успешни представители на ромската общност и как валидират и легитимират гледните им точки. Паралелно с това ще

се анализира парадигмата за представяне на ромските „добри примери“ и „ролеви модели“ в рамките на дискурса за „изключението“.

Настоящото изследване цели да проследи и анализира начина, по който ромската гледна точка и ромският въпрос се конструират и представят в дигиталното, медийното, публичното, културното и политическото пространство на България. Изследването не само се стреми да дефинира понятията „ромска гледна точка“ и „ромски въпрос“, но и да изясни как тези концепции оказват влияние върху обществените нагласи – както сред широката публика, така и в рамките на самата ромска общност.

Методология и теоретични модели

Теоретичната рамка на изследването се основава на няколко утвърдени модела, които позволяват задълбочен анализ на процесите на идентичностно конструиране и формиране на обществените възприятия. По-конкретно, се използва моделът на идентичностно развитие на Аткинсън, Мортен и Сю (Sue et al. 2022), който описва пететапния процес на изграждане на идентичността при малцинствените групи – преминавайки от асимиляция, през когнитивен дисонанс и реактивна трансформация, до рефлексивна реконструкция и интегративна осъзнатост. Този модел позволява анализът да проследи как ромите възприемат и си налагат доминиращите културни норми, и последвалата деконструкция на тези модели, водеща до изграждането на нова, по-автентична идентичност. Допълнително, изследването се обгражда от концепцията за меката сила на Джозеф С. Най (Nye 2004), която разкрива как културните и комуникативни стратегии могат да окажат влияние върху формирането на обществените възприятия без да се прибегва до традиционните методи на принуда. В този контекст, медийните представи и наративи се разглеждат като важен инструмент за легитимиране или маргинализиране на ромските гледни точки. Накрая, социално- когнитивната теория на Алберт Бандура (Bandura 2023) допринася за обяснението на процесите на наблюдение, имитация и моделиране, чрез които медиите влияят върху усвояването на поведението и нагласи, оказвайки съществено въздействие върху формирането на самоидентичността на ромите.

Аналитичният подход, който избрах, е базиран на критичен дискурсивен анализ, разработен по модел на Феърклоу (Fairclough 1995), който позволява да се проследят начините, по които езиковите и символичните практики не само отразяват, но и конструират социалната реалност. Чрез този подход се анализират публичните изказвания и медийните практики, които оформят социалните нагласи и дискурсивните пространства около ромския въпрос. Анализът се структурира около предварително зададени тематични категории като представеност и образ

на ромската общност, дискриминация и интеграция, легитимност на ромските гледни точки и популистки медийни представи. Изследването също така отчита ролята на медийните институции в легитимирането на тези дискурси и тяхното влияние върху общественото възприятие.

За осигуряването на богата и представителна база от данни, в изследването съм включил ключови медийни участия на Азис и Роксана, като съм селектирал материали от телевизионни предавания с публицистичен характер от националните медии, където ромите рядко се представят като събеседници по обществени теми, но където участието на тези две фигури носи ясни и често провокативни позиции по ромския въпрос. Освен това, съм включил дигитални материали от платформи като Фейсбук и Ютуб, както и журналистически материали – статии, анализи и интервюта, които допълнително отразяват публичната ангажираност по темата. Корпусът от данни се състои от близо 40 конкретни материала, подбрани по критерии, които осигуряват представителност на ключовите изяви и участия от различни периоди от публичната дейност на изследваните личности – от първите им публични изказвания до по-скорошните им участия по въпроси, свързани с ромската интеграция. В електронните източници, извън Азис и Роксана, се разглеждат позициите и мненията на ключови ромски лидери на мнение, които попадат в медийното полезрение със своята задълбоченост, критичност, но и визия по ромския въпрос, като гледни точки отвътре. Също така, ромските лидери на мнение често служат като модели за подражание (Bandura 2023) не само за роми, но и за нероми.

Обработката на данните се извършва чрез дословна транскрипция на аудиовизуалните материали, като се запазват само релевантните пасажки, свързани с ромската гледна точка и ромския въпрос. Чрез последващ критичен анализ, базиран на модела на Феърклоу, се оценяват начините, по които езиковите изразни средства и медийните практики допринасят за конструирането на социалната реалност и оформянето на обществените възприятия.

Този интегриран методологически подход, базиран на утвърдени теоретични модели и комбиниран с обстойно събиране и анализ на данни, представлява подходящ инструмент за разкриване на сложните механизми, чрез които медиите формират общественото мнение и дискурсивните пространства около ромската общност. Анализът на публичните изказвания на фигури като Азис и Роксана ни дава възможност не само да проследим развитието на ромския въпрос в българския медийен дискурс, но и да разберем по-дълбоко процесите на легитимация и маргинализация, които са характерни за представянето на малцинствените групи

в съвременната медийна среда. Изборът на Азис и Роксана не е случаен. Азис и Роксана са взаимодействали с политиката. През 2005 г. „Азис е амбициран да е министър на културата“ (Vesti.bg 2005) и е бил представян като „гарант за отговорността на другите депутати“ (Dnevnik.bg 2005). А през 2024 г. Роксана влезе в политиката, за да каже че „има надежда“ (Пресконференция 2025 „Представяне на водачите на листи на ПП МЕЧ...“). През тях правя разрез на симбиозата между меката сила и действителната политическа власт.

Въпреки ограниченията на настоящото изследване, свързани с липсата на дългосрочен времеви обхват и предварително дефинирани източници, се очаква то да допринесе за по-дълбокото разбиране на начините, по които ромската идентичност се конструира и представя в медиите. Особено в контекста на „пост-истината“ и доминиращите медийни наративи, анализът ще изследва как стереотипите и властовите асиметрии формират колективното въображение относно „ромите“ и „ромското“ в съвременната културна среда.

Екстремните форми на ромския въпрос в медийното „огледало“

През 90-те години „периферният всекидневен разговорен език, често носител и на омраза, се намества в центъра на публичното пространство“ (Спасов, 2016: 56) „Радикализмът на противопоставянето довежда до „етнизиране“ на политическия живот (...) Трансгресията и езиковите крайности се превръщат в норма. Дълго потисканото слово, изведнъж освободено след политическите промени, бързо мутира до степен, при която отношението към другия лесно се формира посредством кодовете на омразата, враждата и отхвърлянето. През политическия език този вид втвърдяващо идентичностите говорене се разпространява в медиите и навлиза във всекидневна употреба“ (нак там, стр. 55) Според Румян Русинов,

началото на враждебното говорене е през 1991 г. Политиците и полицията трябваше да намерят изкупителна жертва за скока на престъпността по това време. Затова общественят гняв се насочи към полицията, че не разкрива престъпленията, че самата тя участва в престъпления, а пък ромите станаха първата изкупителна жертва. Антициганското слово се оказа клапан на охлаждане на напрежението и насочването му в друга удобна посока“ (изказване на Р. Русинов от 2013 г., цитирано в Спасов, 2016: 56-7)

Анализът на съдържанието на водещите национални и регионални печатни издания от 90-те години, проведен от Българския хелзинкски комитет, Междуетническа инициатива за човешки права, Фондация „СЕГА“, Институт „Отворено общество“ и други неправителствени организации, разкрива устойчива тенденция към употреба на дискриминационна реторика и стереотипизиращи наративи спрямо ромската

общност (Томова и др. 2011). Социално-икономическите затруднения на ромите систематично се представят като произтичащи от предполагаеми личностни и колективни дефицити, докато културните характеристики на общността често се интерпретират през призмата на негативни стереотипи. Това води до институционализиране на социални предразсъдъци, етническо недоверие и враждебност, което усилва структурната дискриминация и социалната маргинализация на ромската общност (Томова и др. 2011).

Социологическите и социално-психологическите изследвания, проведени в периода 1991–2011 г., разкриват нарастващи социални дистанции между ромите и останалите етнически групи в България, както и устойчивостта на негативни стереотипи и предразсъдъци (Томова и др. 2011). Доминиращият етноцентричен модел на медийна репрезентация дискредитира демократичните принципи на масовата комуникация, като изследваните медии често оставят ромите „безгласни“ (Инджов 2015).

Христова (2007) застъпва хипотезата, че в българските масмедии ромите често са представяни като „асоциална колективна група, която застрашава мнозинството със своето девиянтно поведение“. Според нея, употребата на термина „цигани“ в публичното пространство от страна на журналисти отразява отказа им да признаят правото на тази социална група на самоидентификация, еманципация и промяна на етническия маркер в съответствие с тяхното собствено наименование – „роми“. Този отказ сам по себе си представлява акт на символно насилие (Бурдийо и Вакан 2014). Тя подчертава, че аудиторията разграничава двата основни дискурса – „говоренето за общността“ и „говоренето от името на общността“. В своята публикация Христова утвърждава два основни, взаимосвързани образа на ромите: „защитния“ образ, който се противопоставя на негативните стереотипи, разпространявани от не-ромското население, и „позитивизиращия“ образ, който представя ромската история и култура като неразделна част от българското национално наследство.

След интеграцията на България в Европейския съюз, не се наблюдава значителна трансформация в медийните репрезентации на ромската общност. Комуникативните стратегии продължават да демонстрират висока степен на нетолерантност, легитимирайки социални нагласи на дискриминация. Ромската общност се представя като хомогенен и социално девиянтен субект, при което етнонимите „ром“ и „циганин“ придобиват ясно изразени негативни конотации. Преобладаващите наративи акцентират върху предполагаема социална заплаха, като структурните причини за социалната маргинализация систематично се игнорират. Липсата на плуралистични перспективи и задълбочен критически

анализ води до едномерни представи, основани на иронизиране и социална сегрегация. Тези медийни практики генерират мултиплициращ ефект на социална изолация, поддържайки възприятието за ромската общност като външен и нежелан елемент от националното тяло. Последствията включват намалено гражданско участие, правна и социална маргинализация, както и интернализация на негативни идентичностни модели. Пространствената сегрегация допълнително усложнява социалните взаимодействия, като ромските квартали често функционират като автономни териториални единици с алтернативни регулативни механизми под опеката на формалните държавни институции.

Докладът на Илона Томова "Образът на ромите в шест електронни медии", изготвен в рамките на проекта "Curbing anti-Gypsism from local to European levels"(Томова 2015), предлага задълбочен анализ на начина, по който електронните медии в България формират и засилват стереотипите и нагласите спрямо ромската общност. В рамките на изследването се разглеждат влиянието на медийните репрезентации на ромите, като се подчертава, че през годините на пост-социализма медиите изграят нарастваща роля в изграждането на стереотипи, особено след освобождаването на медийната сцена от партийната цензура и развитието на нови технологии. Според авторката, медиите, в комбинация с политическите актьори, възпрепятстват прехода към гражданска държава и задържат етнонационалистическите нагласи, които засилват социалната дистанция и етническата сегрегация. През изследвания период медиите системно възпроизвеждат негативни стереотипи за ромите, представяйки ги като криминални престъпници, безработни и социално нерегулирани. Докладът показва, че рамкирането в новините и използването на генерализации в телевизионните репортажи често затвърждават тези стереотипи, като отделни случаи се представят като типични за цялата ромска общност. Подчертава се, че в медиите се съобщава етническата принадлежност на ромите дори в случаите на заподозрени лица, което е нарушение на журналистическата етика и засилва възприемането на ромите като „криминален елемент“. В същото време, изборителният подбор на експерти и представители на ромската общност често усилват тези негативни нагласи, като медиите канят по-малко образовани и социално изолирани лица, които не могат да представят обективни и разнообразни гледни точки. Докладът също така прави разлика между различните телевизионни канали: докато националната телевизия БНТ проявява по-голям професионализъм и се опитва да представи ромската култура и социални проблеми в позитивна светлина, частните телевизии, ориентирани към зрителския интерес, често използват криминални хроники и стереотипни представяния на ромите. В заключение, докладът на Илона Томова ясно показва как електронните медии в

България изграят централна роля в изграждането на обществените нагласи спрямо ромите, като подчертава необходимостта от по-обективни и балансиран медиен репрезентации, които да насърчават социалната интеграция и равнопоставеност на ромската общност в страната.

За целите на настоящия текст с висока добавена стойност е изводът от доклада на Томова за „ромската гледна точка“ – а именно:

Когато трите частни телевизии представят „ромски експерти“ или „представители на ромската общност“, те обикновено са подбрани така, че засилват негативните нагласи и стереотипи за групата, а не представят обективно „различна гледна точка“. Това най-често са настоящи или бивши роми депутати (Цветелин Кънчев, Александър Филипов, Александър Методиев), членове на общински съвети или лидери на ромски организации, които се ползват с лоша репутация сред българското общество заради доказани или подозирани корупционни скандали, изборни измами, свързани с купуването на гласове и др. Нещо повече, журналистите с въпросите и тезите си засилват предубеждението спрямо „ромските представители“ като припомнят, че срещу тях са повдигнати обвинения от различен тип и внушават, че не бива да им се вярва. В същото време тези лица рядко са в състояние да формулират и обосноват гледна точка, която да е наистина различна от масово споделяните стереотипи. Така поканените ромски експерти на практика най-често затвърждават негативните стереотипи за общността си. Като цяло подборът на експертите-българи и експертите роми/представителите на ромската общност е много неравностоен – българите са лекари, учени, адвокати, прокурори, съдии, (главни) архитекти, директори на училища, министри, зам.-министри, началници на отдели в национални институции или повече или по-малко уважавани политици. От другата страна виждаме недобре образовани хора с проблемно поведение. Те не могат да променят негативни стереотипи, а само да ги затвърдят. Националната телевизия (БНТ) проявява повече професионализъм при избора на експерти и кани по-често експерти, които са в състояние да формулират противоположни гледни точки по сложен социален проблем и да аргументират тезите си. Въпреки че имат много по-малко предавания за ромите от всяка друга наблюдавана телевизия, те канят по-симпатични, по-добре подготвени, по-ерудирани, по-вдъхващи доверие роми в качеството им на експерти или представители на общността (Томова 2015)

За разлика от категоричността на Томова, докладът на Бойко Василев „Ромите – медиен образ и публични послания“ (Василев 2016) е с амбивалентен характер. В него той говори за медиите и тяхната роля в изграждането на ромската проблематика в публичното пространство. Василев, водещ български журналист, подлага на критика ефективността на регулационните и саморегулационни механизми, както и начините, по които медиите конструират образа на ромската общност. Той посочва че, въпреки наличието на етични кодекси и стандарти, които се стремят да намалят дискриминацията, тяхното прилагане остава сериозно

предизвикателство, което се усложнява от корпоративните интереси и липсата на критична саморефлексия в журналистическата практика.

Василев твърди, че тези структурни проблеми водят до продължаването на стереотипите и предразсъдъците спрямо ромите. Въпреки усилията на медиите да прилагат етични норми, те не успяват да осигурят балансиран и задълбочен медиен дискурс относно ромската общност. Според него, медиите не просто отразяват реалността, а активно участват в конструирането на медиен образ на ромите, който се формира върху клишета като престъпници, барони, „добри роми“ или политически фигури. Тези стереотипи, според Василев, не само задълбочават социалните предразсъдъци, но и възпрепятстват изграждането на обективен и информативен дискурс.

Особено важен аспект от анализа е неговото разглеждане на медиите като „огледало“ на обществото, в което ромският въпрос се проявява в екстремни форми. Василев акцентира върху факта, че липсата на задълбочено познание за икономическите, културните и социалните особености на ромската общност води до повърхностни и изкривени представяния в медиите. Авторът подчертава, че тази липса на експертно разбиране за ромите води до това, че техният образ в обществото се създава на база на лесни, но неточни обобщения.

Наред с това, обаче, Василев критикува както политическите, така и ромските лидери, които не успяват да излъчат ясно дефинирани и обединяващи послания. Тези неуспехи, според него, водят до липса на успешна и интегративна стратегия за съжителство между етносите и създават условия за социална фрагментация. Василев твърди, че ромските лидери и политическите фигури не успяват да излъчат ефективни послания, които да съдействат за изработването на дългосрочна и позитивна обществена политика по отношение на ромите.

Изключително важен момент в анализа на Василев е разглеждането на процеса на интеграция на ромите. Той акцентира върху факта, че този процес често се възприема не като естествено сближаване на два етноса, а като механичен сбор между различни общности. Това разглеждане на интеграцията като процес на обезличаване на ромската общност води до задълбочаване на социалните разкъсвания и засилва негативните стереотипи, които пречат на истинското и конструктивно обществено разбиране и интеграция.

В заключение, Василев предоставя комплексен анализ на медиите и тяхната роля в изграждането на образа на ромите в българското общество. Той подчертава, че основните проблеми, които възпрепятстват конструктивния и обективен дискурс, са свързани с липсата на експертно познание, слабите институционални

механизми и липсата на ефективна и обединяваща стратегия за интеграция на ромите. В този контекст медиите, както и политическите и ромските елити, продължават да възпроизвеждат изкривени образи, които допринасят за дълбоките социални разделения и трудностите при реалната интеграция на ромската общност в българското общество. Критиката на Василев към журналистическата гилдия е амбивалентна и той се опитва да балансира, като неоснователно се опира на политическата коректност. „Ромският въпрос е повече социално-икономически, и по-малко – медиен“ (Василев 2016), твърди той, и по този начин сменя отговорността от „конструирането на медиен образ на ромите“. Василев ползва понятието „ромски въпрос“ основно като референция към социално-икономическото положение на ромите и ги вижда основно като работници, тъй като социалистическата държава ги социализира: „Поне доколкото ромите активно участваха в дейността на Строителни войски, в рамките на военната служба те овладяваха конкретен занаят, в ТКЗС имаше достатъчно работа, за да могат ромите успешно да работят и да се социализират“ (Василев 2016)

Тук си позволявам да припомня, че в публицистичното рейтингово предаване „Панорама“ по БНТ, което Василев домакинства, на високата публика не се предлага събеседник ром, без значение от повода. Дори когато има тематични разговори по „ромския въпрос“, събеседниците са етнически българи. Може би това обяснява и следващия цитат от Василев, който не е канил ром/ка в студията си дори по ромски теми: „В отношението към ромите има много лицемерие. Същевременно в редица европейски държави има унижителни практики към ромите-емигранти. Ето защо винаги на медиите е по-скоро вторична; те нямат нито възможността, нито капацитета, нито задачата сами да започнат този много важен разговор“ (Василев 2016)

Психосоциалните ефекти от негативната медийна екосистема оставят невидим, но категоричен отпечатък върху ромите. Интегрираните представители на ромската общност нерядко интернализират колективната стигма, изпитвайки срам, страх и отричане на етническата идентичност в публичното пространство (вж. Асоциация Интегро 2010: „Млади роми направиха преглед на ромите в българския печат“). А явлението „дезинформация относно ромите влияе на самочувствието и емоционалното състояние на ромите, като формира мнението им за тяхната роля в обществото“ (Фондация С.Е.Г.А 2022).

Независимо от някои подобрения в медийното представяне на ромската общност през 2023 г., емпиричните данни показват, че негативните наративи и речта на омразата остават доминиращи (Инджов, 2023). Въпреки че външно репрезентациите изглеждат по-балансиращи, те често съдържат имплицитни

дискриминационни конотации. Употребата на етническия произход в контекста на криминални новини е характерен пример за селективно медийно отразяване. Това избирателно представяне е почти изключително приложимо към ромската общност (Инджов, 2023).

В този контекст, медийните дискурси не само възпроизвеждат, но и институционализират социалната стигма. Те създават социални представи, които усилват обществените антипатии и изключват ромската перспектива от публичното пространство. Гласовете на ромите остават маргинализирани, иронизирани и нечути. А в най-лошия случай – представлявани от лица, които рядко са в състояние да формулират и обосноват гледна точка, която да е наистина различна от масово споделяните стереотипи (Томова 2015). Структурните причини за тяхната социална уязвимост систематично се пренебрегват, създавайки устойчив дискурс на неравенство и социално отчуждение.

...в България съществуват силно вкоренени расови и религиозни стереотипи, които са причина за поддържането на значими пространствени, трудови и образователни дистанции към голяма част от етническите малцинства и потенциалните имигрантски общности (...) Ромите са най-зле приетото от всички традиционно живеещи в България малцинства. Социалните дистанции по отношение на китайците са сходни с тези към ромите – винаги в долната част на скалата, но никога на дъното“.

(Пампоров 2009)

Социалните медии като иновативна инфраструктура за информиране и образование възпроизвеждат съдържанието на традиционните медии. Захариев (2024) представи резултатите от задълбочено проучване, в което бе анализиран корпус от публикации в български Фейсбук групи, съдържащи споменавания за ромите. Проучването установи, че приблизително 80% от материалите съдържат обидно или предразсъдъчно съдържание, докато само 22% се характеризират с позитивен или неутрален тон. Изследването включваше анализ на 1252 текста, от които след експериментална обработка бяха избрани около 1100 материала, класифицирани в девет категории – сред които се включват пряка обида, ирония, сарказъм, вицове, разкази с участието на животни и други форми на предразсъдъци.

Отвъд измерванията на медийното изкривяване на „ромите“, намирам за обосновано да споделя цитат от интервюто на експерта по социална политика Лилия Макавеева, която е и сред малкото ромки лидери на мнение в нашето общество. Мнението на Макавеева е рядко срещано лично свидетелство, което рими дават за своите чувства относно медийния им образ, но и психологическите ефекти върху поведението на ромите:

Не само аз, а всички, които имаме ромска етническа идентичност, претърпяваме поне веднъж на ден расистка реч, в която ромите сме представени, ако не като самото зло, то поне като източникът на злото. Ние, ромите, от деца се приучваме към нас да се обръщат с „мръсен, чер, безполезен циганин“ и затова, когато пораснем, не реагираме, когато по новините съобщават единствено етническата принадлежност на престъпници от ромски произход. Ще речеш, ромите стават престъпници, защото са роми, сиреч то е или в ромската им кръв, или в ромската им култура и затова авторите и редакторите на новини считат за изключително важно да съобщят, че едн-кое си престъпление е дело на престъпник – ром. Но това не се отнася само до съобщенията за престъпления, извършени от роми. Ние сме демонизирани по всякакъв повод, поставят се под въпрос моралните и етични норми на общността ни и дори, когато се посочват „добрите“ роми, изрично се подчертава, че те са изключения. Не ме разбирай неправилно, не казвам, че няма проблеми в ромската общност, които да изискват задълбочени публични и експертни дебати (...) Ние нямаме нужда от патерналистично, покровителствено отношение към нас! Подобно отношение превръща ромите в пасивни членове на обществото, а ние искаме младите поколения роми да не се притесняват да споделят отговорността за една по-просперираща България. (Методиева 2017)

Ромската гледна точка

В своя фундаментален труд "Теория на комуникативното действие" (*The Theory of Communicative Action*), Хабермас (Habermas 1984) концентрира рационалността не като телеологичен инструментариум, а като интересубективен процес, посредством който се постига споделено разбиране на социалната реалност. Хабермасовата епистемология трансцендира редукционистките подходи на инструменталния разум, предлагайки алтернативна парадигма, в която рационалността е иманентно вплетена в интересубективните комуникативни практики. Комуникативното действие (*Communicative Action*) представлява специфична форма на социална интеракция, характеризираща се с диалектично взаимодействие между участниците, които, чрез дискурсивен обмен на аргументативни конструкции, се стремят към постигане на интересубективен консенсус относно онтологичните, деонтологичните и аксиологичните измерения на социалната реалност. В рамките на този дискурсивен процес, всеки речеви акт имплицитно инкорпорира множество претенции за валидност (*Validity claims*), които подлежат на потенциално проблематизиране:

- Пропозиционална истинност (*Truth*) – кореспонденция между изказването и обективния свят
- Нормативна правилност (*Rightness*) – съответствие с интересубективно признатите социални и морални норми

- Субективна автентичност (*Truthfulness*) – конгруентност между експлицитното съдържание и имплицитните интенции на говорещия
- Комуникативна всеобхватност (*Comprehensibility*) – синтактична, семантична и прагматична достъпност на изказването

За операционализиране на своята теоретична конструкция, Хабермас въвежда методологическия концепт за "идеална речева ситуация" (*Ideal Speech Situation*) – регулативен принцип, предполагащ симетрично разпределение на комуникативните възможности, елиминиране на структурните асиметрии и минимизиране на властовите диференциали между участниците в дискурса. Тази теоретична абстракция служи като нормативен критерий за оценка на емпиричните комуникативни практики и позволява систематично диференциране между комуникативната рационалност и инструменталната (стратегическа) рационалност, която е телеологично ориентирана към максимизиране на ефикасността и ефективността при постигането на предефинирани цели.

В своята дискурсивна етика (*Discourse Ethics*), Хабермас (Habermas 1990) предлага процедурен подход към легитимацията на морални и правни норми с претенции за валидност, постулирайки, че валидността на моралните и правните норми произтича от интересубективното им валидиране, чрез свободно участие в рационален дискурс, при който всеки участник има равна възможност за аргументация. Легитимността на социалните институции, според Хабермас, е функция от тяхната способност да издържат на критическо проблематизиране в контекста на демократичен, включващ и рационален публичен дискурс, което представлява фундаментален принцип на делиберативната демокрация (*Deliberative Democracy*), развита в по-късните му трудове. Хабермас развива понятието делиберативна демокрация (Habermas 1996) като форма на управление, в която легитимността на правните и институционални норми произтича от способността им да бъдат рационално оправдани пред всички засегнати чрез свободен и равнопоставен публичен дискурс. Централно място заема концепцията за публичната сфера, където чрез обмен на аргументи гражданите формират колективна воля. Тази воля не е предварително дадена, а резултат от комуникативен процес, който се стреми да се доближи до идеала на речева ситуация, в която властовите асиметрии са сведени до минимум.

Концепцията за комуникативна рационалност (Habermas 1984) е критична отпращаваща точка за способността на роми и нероми да постигат взаимно разбиране чрез аргументирана и ненасилствена комуникация и консенсус за „ромската гледна точка“ и нейната равнопоставеност и рационалност. Ромската гледна точка е понятие, което не е устойчиво в различните културни, политически и

икономически дискурси. Понякога символните проявления на това явление са съдържателни и дълбочинни, а друг път небрежно простовати – принизени до народняшки раздумки, а понякога и възпроизвеждане и затвърждаване на крайни негативни антиромски нагласи, включително с приноса на ромите (Томова 2015).

В контекста на настоящата публикация ромската гледна точка би могла да се дефинира като начинът, по който ромите – като етническа и културна общност с дълбоки исторически корени и специфични общностни практики – интерпретират света, своите общностни норми, история и съвременни предизвикателства. Начинът на ромите да разказват историята за себе си често акцентира върху опита от дискриминация, борбата за оцеляване и стремежа към запазване на културната идентичност, като се базира на знания за своя произход и за адаптацията в новите среди. Ромската гледна точка включва и начините, по които общността запазва и предава тези традиции, въпреки външния натиск за асимилация и дискриминация. Тя може да включва критика към институциите, които не успяват да осигурят равни възможности, и призив за социална справедливост и приобщаване, като може да се допълни и с рационална самокритика. Ромската гледна точка като концепция влива личния опит – както положителния, така и негативния – в колективната памет и в начина, по който общността вижда бъдещето. Това може да включва съзнанието за идентичност, стремежа към по-добри условия на живот и борбата срещу антициганизма (Cortes 2021).

Независимо дали се заявява или се приема като подразбираща се, публично валидната представа за ромите в България днес е като за непринадлежащи към българското общество, поради значими „културни различия“. Който споделя подобна представа, трябва да приеме и нейните основания: мисленето на българското (национално) общество през етнически произход и съответно – неизбежна изключеност от него на всеки/всички, който/които имат различен от българския етнически произход. Подобни основания обаче се приемат и звучно се огласяват в публичното пространство единствено от крайни националисти – при което крайността им се основава на неоспоримото (от тяхна гледна точка) разбиране, че българската нация (национална култура, национално общество и т.н.) е етнически „чиста“. (Грекова 2019, стр. 7)

Разделението между „нас“ и „тях“ се явява продукт на сложни социални и културни процеси, които се оформят чрез непрекъснатото им взаимно определяне. „Другите“ – тези, които са създадени чрез нашата собствена социална конструкция – функционират като огледало, чрез което конструираме своята идентичност и се самоопределяме (Baumann and May 2019; Barth 1969). Въпреки че знанията ни за тях са често ограничени и фрагментарни, този дефицит води до изграждането на

предпоставки за подозрителност, предразсъдъчност и ксенофобия, тъй като „другите“ остават в основата на нашата перцепция за чуждост и различие.

Медийните и социалните репрезентации изграят централна роля в утвърждаването на тази културна двоичност. Новинарските дискурси, като форма на етноцентрична изява, представят лицата и групите от перспективата на доминиращото мнозинство, което води до нормативна легитимация на тази идеология (Hartley, 1982). По този начин, когато ромите се конструират като неадаптивни, маргинални и същевременно като носители на „другост“, се създава културен наратив, който не само оправдава, но и засилва тяхното социално изключване.

Критичният анализ на van Dijk (2000) ни напомня, че макар и към края на 20-ти век да доминира декларативно антирасистско мислене, в практическия контекст расизмът остава вплетен в ежедневните дискурси и структури на властта. Този процес на символична дискриминация – реализиран чрез устоявани стереотипи, предразсъдъци и идеологии – отразява колективната нагласа на доминиращото мнозинство, включително неговите водещи представители, и така допринася за устойчивото възпроизвеждане на културната и социалната йерархия (van Dijk, 2000).

Концепцията за „другостта“ води и до *медийното аутсайдерство* сред ромите, защото „все още в много по-голяма степен са обект, отколкото субект на публични послания“ (Йорданов 2008).

Според Светлана Василева (2004), ромска журналистка, „каквато и да е информацията относно общността, беше говорено за общността, което идва отвън и съответно носи всички характеристики на това третиране на даден проблем като външен наблюдател, т.е. не-участник в събитието или процеса“. Говоренето за ромската общност е не просто като за „другия“, а по-скоро за „странния друг“, дори за „неудобния друг“. Този тип говорене само спомага да се „усилят“ устойчивите негативни нагласи на принадлежащите към доминантната култура спрямо ромите. От друга страна, ефектът на етнизираната информация се „подхранва и от липсата на говорене от общността, на гласовете от вътрешността, на представителите на самата ромска общност. (Христова 2007).

Предвид гореизложените теоретични концепции и изводи, може да допуснем, че „ромската гледна точка“ е съставена от възгледи, формулирани основно от нероми – от институции, медии и академични среди, които не винаги се базират на вътрешната динамика на ромските общности. Така че, може да се каже, че гледната точка, която се налага върху ромите от страна на нероми, не е автентичната

ромска перспектива, а по-скоро външна интерпретация, която понякога дори пренебрезва богатството и многоликостта на ромската култура и опит.

Да дадем гумата на ... популярните роми

Азис и Роксана са сред малкото попфолк изпълнители от ромски произход, които се опитват да отговарят съдържателно, макар и амбивалентно, на въпроси за „интеграцията на ромите“. Вече обясних защо разглеждаме техните образи и участия. Те стигат до широката публика и не се ограничават в тесни специализирани дискурси. В същото време доколкото и двамата имат взаимодействие с политически проекти, от изследователска гледна точка е любопитно проследяването на преплитането на меката сила с действителната власт – и преливането между двете полета.

Роксана между два микрофона – на попфолка и парламента: от „Не на това, че ромите са гадни“ до „На ромите им липсва дисциплина“

Едно от знаковите публицистични участия на попфолк изпълнителката Роксана е в подкаста „Гласът на Капитал“ (Пенкова 2022). Анонсът към него е „Най-интересните истории от седмицата в дълбочина, с контекст и анализ. Търсим мнения от експерти в сферата на политиката, икономиката и бизнеса за важните въпроси на нашето време.“ „Защо във времена на все по-голямо разделение между хората може да видим и възможност за обединение? Затова днес на гости ми е певицата Роксана или Антоанета Линкова, позната още като „кralицата на ромската музика“, ввежда водещата на разговора Сирма Пенкова.

Роксана е коронясана за „кralица на ромската музика“, въпреки че не изпълнява ромска музика и почти не пее на ромски език. Според публично известните ни данни, Роксана не е политически, икономически или бизнес експерт. В същия подкаст, преди и след Роксана, участват Димитър Коцев-Шошо, Веселин Методиев, Захари Карабашлиев, Радослав Бимбалов, Христо Иванов, Асен Василев, Томислав Дончев и гр. знакови имена от политическия, културния и икономическия живот на България.

Става ясно, че певицата е поканена в ролята си на представител на ромската общност. Без да се омаловажават познанията на Роксана, очевидно е, че тя няма опита и знанията на имената на етническите българи, изброени по-горе, в съответните области. Безспорно, тя е пореден тренд в българската попфолк индустрия. В ромската общност, както става ясно и от разговора, има „достатъчно“ образовани роми от различни области. Водещата подчертава, че те трябва да се показват и дават за пример. Но защо „Капитал“ са избрали Роксана и какво казват на своята възискателна публика за ромите; какво казват и на самите роми, е питане с (не)еднозначен отговор. Ясно е, че трибуната на „Капитал“ е

висока, а работещите там имат претенцията да са застъпници на „етичната“ и „професионалната“ журналистика. Налага се да се прави това уточнение, защото подкастът „Гласът на Капитал“ няма развлекателна функция, а по-скоро образователна и дори възпитателна.

Началото на разговора подсказва, че няма ясен сценарий за темите на участието ѝ:

„Като те попитах дали искаш да ти кажа предварително за какво ще си говорим, ти каза, че искаш абсолютно да импровизираш. Винаги бих искала гостите ми да са по този начин, без предварителна подготовка“, така открива разговора журналистката от в. „Капитал“, който е част от "Икономедиа".

„Колкото по-малко знае човек, толкова по-добре“, отвърща Роксана.

Водещата умело подхваща темата за фрагментацията на общественото мнение и поляризираните мнения в българското общество по отношение на пандемията, войната в Украйна и други теми.

„Ние сме объркан народ, ние нямаме позиция, ние сме народ, който вярва в това, в което иска да повярва. Ние не сме дисциплинирани. Например, Китай, там бързо излязоха от Ковид-а, защото бяха дисциплинарни“, с този отговор беше охладен ентусиазмът на Пенкова.

Усетила че разговорът губи от своята дълбочина, Пенкова прибязва до класическия разговор за българските медийни ширини, който разпалва всеки:

„Едното от разделенията, с което сме свикнали, е разделението между роми и българи, доколкото, ромите също са българи, нали. Един колега беше писал един текст покрай изборите. Беше се срещнал с един човек, който купува гласове, който му казал „При ромското малцинство задължително става с пари“. Какво е решението да се развали този модел при ромското малцинство?“.

В българската публицистика от ранга на „Капитал“ рядко се среща добър пример, който да илюстрира наложилата се норма за омаловажаване на конкретно мнение или твърдения с аргумента „Една жена каза“. Въпросът на Пенкова е класически пример за това как академичните възпитаници не практикуват занаята така, както го учат (Исаев 2022).

„Да не гласуват с пари (генерализация, че всички в махалите гласуват с пари – бележка моя). Те трябва да изгонят от махалите, тези хора не трябва да стъпват там... бием ключеците по махленски, ядем кебапчета, веселим се два часа и се прибираме. След това е същото. Навсякъде виждаме голи деца, сополиви деца, мръсни деца. Като влязат камерите снимат точно това. И винаги съм се чудела какво медията иска да

покаже – че циганина е беден или че циганина е мързелив? На циганина му липсва дисциплина, като на цялото ни общество“, нахвърля на едро попфолк изпълнителката емоционален и разнороден отговор.

Журналистката я допълва с „Аз смятам, че когато някой се опита да купи някого, другия трябва да каже не. А не този (с парите – бележка моя) да спре да се опитва“.

Опитът на Пенкова да обясни на Роксана, че ромските гласоподаватели сами се предлагат и продават, а не идват да ги купуват, не е първият за оправдаване на пазаруването на гласове от представителите на политическите партии.

„Винаги ще има купен глас, докато има хора, склонни да продадат гласа си!“, е мнение на Дани Каназирева, политически анализатор и политик с пъстра и богата биография. Тази теза тихомълком сваля отговорността и от плещите на демократичните институции, които би трябвало да съблюдават за ненарушаването на базовите принципи на либералната демокрация. Например, да избираш и да бъдеш избран е точно такъв.

Въпреки анонса на подкаста за дълбочина и контекст, Пенкова по либертариански начин прехвърля цялата отговорност за купуването на гласове от политическите партии на ромите. Не се отчита целият контекст на подчиненост и политическо потисничество, под което се намират жителите на малките населени места и неформалните ромски квартали (вж. Предаване „Тази неделя“ 2016; вж. също Исаев 2014).

Разговорът плавно минава и през признанието, че и „ромите са хора“:

„Да спрем да говорим за тях като за втора и трета ръка. Аз съм горда с ромската ни общност. Ние имаме много адвокати, доктори, медицински сестри“, обяснява във видеото Роксана.

„Това са хубави примери, които трябва да се показват“, допълва я Пенкова.

Роксана съвсем съзнателно засяга расисткия жанр в българските телевизионни шоу продукции.

„Репортажите са пълни с (ромски – бележка моя) бисери, които вдигат рейтинга на предаванията. Дори не знаем хората дали са ги казали или дали са истина. Защото сме сеурджийска гържава. Така си вдигат рейтинга предаванията“.

Роксана, която в случая критикува „ромския акцент“ на българския изказ, който се ползва дори в български филми, за да може актьорът да го докара до автентичен ромски образ, също ползва идентични комедийни самодейци, за да стига до по-широк кръг от хора (Roxana Music Channel 2023).

„Да учим, това е прогреса – обръщам се към ромската общност. Ние имаме едни от най-добрите училища. Българинът е един от най-умните хора в света“, този цитат на Роксана служи и за заглавие на публикацията на подкаста в сайта на медията – „Роксана, певица: Образованието е в основата за промяна на ромската общност“. То връща всички роми в начална позиция и създава когнитивен дисонанс у тях, въпреки, че се е увеличил дялът на завършващите средно образование роми с два пъти, а висше образование – пет пъти (вж. Ангелова и др., 2020). След 30 години „преход и интеграция“ професионалната журналистика продължава да подклажда расисткия контекст от 90-те: „Вие още бая трябва да учите, за да станете хора“.

„Образованието е базата. Когато ти го имаш, след това имаш възможност да се развиваш и професионално. От там нататък всичките тези проблеми с това да бъдеш купен, някой да те купи, ги няма“, продължава да развива тезата си Пенкова. „Купуването и продаването на гласовете е в ръцете на ромите“, а образованието се разглежда като нещо, което е много лесно да го имаш. За едни е късмет, а за други – смет (Исаев 2023).

„Освен ако не работиш за повече пари. Рано или късно всички се продаваме. Всички имаме цена“, демонстрира завидни умения в този дуел попфолк изпълнителката. Отговорът ѝ може да се тълкува и като препратка към припева на стара песен от нейния жанр „За милиони няма закони. За кокошка няма прошка. Кокошкарят – няма как, ще лежи в затвора пак“ (вж. Симпатяги 2022).

„Само този, който не се продава, не може да бъде купен“, отвърща журналистката от „Капитал“.

„Искам да се покаже справедлив човек като Тодор Живков. Но на мен ми харесва да имаме свободата си. Но ми харесва и мисленето на този човек. Тогава не е имало разделение. Тогава не е имало цигани и българи, тогава са били едно“, омокотява разговора Роксана, търсейки пролука за съгласие с водещата през различна тема. Очевидно е, че не е запозната с асимилационната и сегрегационната политика на комунистическия режим към малцинствата (Блоксеншютц 2019).

„Възможно ли е да има такова равенство? Хубаво ли е да има такова равенство? При равенство, без значение колко усилия полага човек, той получава точно толкова, колкото този, който не полага усилия“, отговаря категорично Пенкова в заформилата се схоластична словесна схватка.

„Аз говоря да сме равни като хора. Като влезем в аптека, болница, бюрото по труда... да не кажат „остави я тази циганка“, дай да мине момичето (която не е ромка – бележка моя)“, продължава Роксана.

„Има и случаи, в които не на признак „българи и роми“ се прави селекцията. Същото е, когато можеш да си го купиш с пари. Но които имат повече пари, си го купуват приоритетно. Например, аз отивам в болница, но друг пред мен, който може да си плати, минава по-бързо“, отвърща Пенкова

Изначално подкаст форматът е неформален разговор, но оставянето без коментар или уточняващо питане от страната на журналиста при представянето на лични мнения за истина повдига въпроса за професионалните етичните стандарти. Още повече, когато тихо и добронамерено либералният расистки дискурс оформя целия подкаст.

Мили прекрасни, българи, аз съм певица, която пее в Европа. Аз нямам търпение да си изхарча парите на българска земя. Не харесвам нито една красива гържава освен моята си, не ми е вкусна храната никъде освен нашата, българската. Аз като една българка от ромски произход, много обичаща гържавата си..., обръщам се към цялото българско общество – бъдете до всички хора, които имат нужда..., за да може утре като един горд българин да се изправиш и да кажеш „аз го направих този циганин човек, показвах му как да живее.

Така патетично се обърна попфолк певицата към възискателната публика на „Капитал“. Националистическата нотка не е нещо ново за хора, които принадлежат към малцинствена група и търсят приемственост в групата на мнозинството.

Теоретичният модел на идентичностно развитие при малцинствените групи (Sue et al. 2022) експлицира пететапния процес, който се характеризира с последователна трансформация на социалните нагласи и самовъзприятие.

Първият етап е специфичен с асимилативната фаза. Първоначалната стратегия се изразява в пълно приемане на доминантната групова парадигма. Членовете на малцинствената общност интернализират културните норми и стереотипи на мнозинството, като симултанно делегитимират собствената си културна идентичност.

Вторият етап се характеризира с когнитивен дисонанс. Настъпва критичен момент на осъзнаване на системната дискриминация. Възниква когнитивен контраст между интернализираните културни модели и реалната социална действителност, което провокира преоценка на досегашните възприятия.

При третия етап съвсем естествено идва реактивната трансформация. Емоционално наситен етап, характеризиращ се с интензивни афективни преживявания – гняв, вина и резистентност. Индивидът предприема съзнателна деконструкция на доминантните наративи и реабилитира собствената си културна принадлежност.

Четвъртият етап е характерен с рефлексивна реконструкция. Настъпва период на критична самооценка и преосмисляне на емоционалните реакции. Развива се конструктивен подход към идентичността, съчетаващ автономност и принадлежност към общността при запазване на обективната перспектива.

Интегративна осъзнатост или синтетична зрялост е последният етап от модела на Аткинсон, Мортен и Сю. Финалната фаза представлява постигане на холистично разбиране за идентичността и нейната множественост. Индивидът демонстрира способност за балансирана оценка на различните социални групи, интегрирайки личностната уникалност с колективната културна същност.

Моделът диференцира комплексния процес на идентичностно конструиране, който надхвърля опростените схеми на асимилация и маркира еволюцията от "външно наложени" модели на културна идентификация към „вътрешно определени“ културни модели на самоидентификация.

В подкаста „Гласът на Капитал“ ставаме свидетели на проявлението на всеки етап в реакциите и думите на Роксана под давлението на журналистката, която имплицитно представлява наратива и гледната точка на доминиращата етническа група и е в позицията на водеща, която задава насока на разговора. Подкастът открехва вратата пред Роксана към гражданска, социална и политическа ангажираност. Няма как да знаем дали последващите събития са случайни или част от по-голям план за „овластяване и на ромите“ или лично решение на певицата да се захване с политика

Попфолк певицата се появява като „лидер на мнение“, „ролеви модел“ и „инфлуенсър“ на неочаквани места. Например, тя е сред основните говорители в промоционален видеоклип „Доверие“ по проект „Подобряване на координацията и диалога между полицията и ромското общество“, финансиран по Програма „Вътрешни работи“ на Норвежкия финансов механизъм и изпълняван от Главна дирекция "Национална полиция" – МВР. В същия клип е Деян Колев, авторитетен образователен експерт, дългогодишен граждански активист и председател на познатата с експертната и професионалната си работа гражданска организация „Амалипе“. Колев съвсем естествено ярко контрастира с познанията и опита си пред попфолк певицата. Посланията на Роксана затвърждават разбирането на мнозинството, че ромите по презумпция нарушават законите, защото са роми. Не слушат полицаите, а трябва да ги слушат:

На едно малко дете трябва да му се говори, че в държавата има закон и ред... (който – бележка моя) трябва да бъде спазван – а не да бъде нарушаван. Ако не е полицията ние няма как да се оправим. Те са хора за реда и на реда. Да се отнасяме с тях с уважение. Когато ние имаме уважение към тях, тогава и те имат уважение към нас. Законът е за

всички. И ако ме питат дали циганите трябва да спазват законите... Ако те спазват законите... това, което липсва на цялата ромска общност, е дисциплина. И ако ние възпитаваме децата си така, както е редно, а не така както ние мислим, че е редно, ще създадем уважение между всички хора. (Видеоклип „Доверие“ 2022),

Така разбира отношенията попфолк певицата между полицията, която символизира властта, а често и репресивния гържавен апарат над гражданите, и ромите, които са една от най-угнетената група в българското общество – институционално, структурно и културно (вж. Eurobarometer 2023).

Тук отново възниква въпроса както в подкаста „Гласът на Капитал“ – какво казват МВР, Главна дирекция "Национална полиция" и авторите на клипа с това послание? Ако допуснем, че Роксана (представена е като певица) няма нужните опит, подготовка и експертиза да говори по темата, тогава защо са оставени откровени изречения в промоционалния клип, които разглеждат „ромите“ по презумпция като нарушаващи закона, неспособни да възпитават децата си да не нарушават реда, неуважаващи полицията и пр.? Ако този клип беше създаден от обикновени любители в интернет, нямаше да буди толкова тревоги, колкото факта, че той е разработен в рамките на проект, изпълняван от МВР.

Попфолк певицата се появява като „красавицата на ромите и ромската музика Роксана...“ сред „специалните гост изпълнители на поредното издание на Sofia Pride 2023 година“, откъдето изпраща послание, противоположно на по-горната теза:

„Не на това, че ромите са гадни и не става нищо от тях“. (вж. Стефанов 2023)

Малко по-рано, същата година, Роксана е приета лично от вече бившия премиер Кирил Петков в Народното събрание:

„Какво направихме днес в парламента? Днес бяхме повикани да внесем първото истинско искане за това какво искаме ние. Аз като един бунтар, който не спря да се бунтува през всичките години, сама пред телефона не мога да повярвам, че има хора, които на по-високо ниво, са чули това, което искам да кажа“, разяснява певицата. Остава неизяснен въпросът от кого е била „повикана“ Роксана да внесе „истинското искане за това какво искаме ние“ (вж. Стефанов 2023, „Певицата Роксана пред News24sofia.eu TV: Внесохме нашите искания в Народното събрание“).

През 2024 г. Роксана вече е кандидат депутат:

„Първо ще поискам ромите да се научат да живеят като пълноправни българи, да спазват законите... Искam нашите цигански деца и родителите им да разберат, че трябва да учат. Това ще стане като им се говори, като има закони. Ще се промени това с нов закон, който да се спазва. Аз съм човек, който много защитава етноса си, който много скача на тази тема – „цигани-българи“. Няма как да им се дават пари на ръка“.

(Предаване „Събуди се“ 2024 „Антоанета Линкова-Роксана и защо се кандидатира за депутат“)

В изказването на Роксана ясно се открояват тезите, които тя е развила в „Гласът на Капитал“.

Популярната изпълнителка стратегически експлоатира бинарната опозиция „българи – роми“, която представлява ключов фокус както за медийните наративи, така и за политическия дискурс. Този ход може да бъде интерпретиран като опит за легитимиране на политическо участие чрез мобилизиране на етнически обусловени електорални предпочитания. Въпреки че целта на подобна политическа ангажираност е очевидна – привличане на гласоподаватели за конкретна партия, остава неясно защо именно тази изпълнителка е избрана като представител на ромската общност.

Предпочитането ѝ пред утвърдени ромски активисти с ясно изразен социален и професионален профил повдига въпроси относно критериите за легитимация на публичните фигури в политическия процес. Възможно е популярността ѝ като медийна и поп-фолк звезда да е изиграла по-съществена роля от реалния ѝ социален капитал и експертност в сферата на ромските права и политики. Водещата в предизборното студио (вж. Предаване „Събуди се“ 2024) поставя въпроса дали са я поканили заради феновете ѝ, които биха гласували за нея, или заради нейните умения. „Аз съм тук, защото тези хора са преценили, че аз имам качеството да се боря за нашия народ“. От изявлението ѝ не става напълно ясно дали самата тя е уверена в ролята си – дали ще бъде истински представител на своя народ или ще бъде повлияна от онези, които са я включили в изборителните листи. Видимо е, че в динамичния свят на политиката не всеки нов участник има пълна яснота за механизмите на вземане на решения и влиянията, които го заобикалят. Не става особено ясно дали тя осъзнава и може да заяви своята независимост... Не става ясно също и кой стои зад този инженеринг и каква е точната му цел, отвъд „прескачането на барьера от 4%“ за влизане в парламента.

Азис – културният бенчмарк на България с амбивалентен изказ за „ромското“

Азис, или Васил Троянов Боянов, е друг ромски изпълнител на попфолк музика, който често е застава да заема позиции и отношение по темите „интеграция“ и „дискриминация“. Между разговорите за творчеството му журналистите често му поставят злободневни въпроси, свързани с ромите (по конкретен казус или в стил „щом ти успя, разкажи как да успеят и другите, защото е възможно). В сравнение с Роксана той е по-чуваем и по-видим (вж. Mediaroom 2016) – не само като певец, но и като лидер на мнение по различни теми. Азис демонстрира завидно самочувствие и разпаленост по ромската тема.

„Майка ми беше от тези жени с болни амбиции, че детето ѝ трябва да бъде мега звезда. Но в един момент, заради моя произход – ромския, навсякъде вратите ми бяха затворени. Майка ми ме водеше по кастинги, но никой не ме избираше заради цвета на кожата ми”, отеква цитата на Азис в епизод на „Източна наслада”, част от нова пътуваща поредица на британския комик и телевизионен водещ Майкъл Палин за Би Би Си „Новата Европа” (вж. Славейко 2008). В тази поредица Палин разказва за развитието на източноевропейските страни почти две десетилетия след падането на Берлинската стена (също Gliganmusic 2013).

Азис (за малко да кажа Сизиф)... Азис има страхотен глас, въпросът е за какво го използва... Той не е никак неинтелигентен човек. Той има глас и музикалност. В това интервю за Би Би Си Азис каза, че е искал да стане оперен певец. През 40-те – 50-те Сара Вон също е искала да стане оперна певица, но в Америка до 60-те – 70-те години беше изключено черен човек да направи това. Така че един господин Азис явно е разбрал, че като ром в тази среда той бъдеще няма. Но има дискриминация. Винаги е имало и ще има.“ (част от интервю на Милчо Левиев пред Клуб Z, вж. Димитрова 2022).

Творчеството и талантът на Азис са своеобразна културна „мека сила“ (Нуе, 2004). Концептуалната рамка на меката сила разкрива комплексния механизъм на влияние, който надхвърля традиционните геополитически парадигми на силово въздействие. Детерминантите на меката сила се характеризират с многоизмерен и динамичен характер, интегриращ различни комуникативни и културни стратегии. Популярната култура и медиите функционират като ключови агенти в този процес, притежаващи значителен потенциал за транснационално влияние. Те операционализират меката сила чрез производство на глобални, регионални и локални културни наративи, формиране на колективни въображения и създаване на споделени семиотични пространства. Межкултурната комуникация се явява критичен механизъм за легитимация на меката сила, доколкото тя не просто пренася информация, а активно конструира социални перцепции и колективни идентичности.

Представители на доминиращата етническа група в България и публични говорители са озорчени от филма на Палин, защото „не се говореше за българската култура, а единствено за циганска гържава“ и „подобен еднократен акт може и да е злонамерена случайност“ (вж. ЕРА/БГНЕС 2011). Думите са на археолога проф. Николай Овчаров, който изведе и посланието „Да не мълчим, не сме циганска гържава!“ (Василева 2011). Видно е (не)съзнателно недопускане, че Азис е също част от българската култура.

Успоредно на процесите на изграждане на малцинствената идентичност се доизгражда идентичността при групата на мнозинството (Sue et al. 2022). Един от най-ранните интегративни опити за формулиране на модел за развитие на бялата

расова идентичност е този на Рима Хардиман (Hardiman 1982). Заинтригувана от това защо определени бели американци проявяват много по-нерасистка идентичност от други бели американци, Хардиман изучава автобиографиите на личности, които са достигнали високо ниво на расово съзнание. Това я довежда до идентифицирането на пет етапа на развитие на бялата идентичност, което разкрива комплексни социално-психологически трансформации. Първият етап при доминиращата група се характеризира с изразен етноцентризъм. Мнозинството демонстрира културен хегемонизъм, чрез имплицитно вярване в собственото си превъзходство. Когнитивният дисонанс между декларираните принципи на равенство и реалното възприемане на малцинствата като "девиантни" е определящ. Вторият етап маркира нарастваща социална осведоменост. Индивидите признават системната дискриминация, изпитвайки колективна вина и срам. Социалната инертност произтича от страх пред потенциални социални санкции. На третия етап критичното съзнание генерира афективни реакции като възмущение към институционалната неефективност. Патерналистичните прояви и символичното идентифициране с малцинствата често срещат отхвърляне от засегнатите групи. Четвъртият етап иницира критична рефлексия върху вътрешногруповите норми. Индивидите търсят индивидуална автономия, интегрирайки нови социални нагласи и редуцирайки чувствата на вина. Финалният етап се характеризира с развитие на интеркултурна чувствителност. Социалната идентичност се преосмисля през призмата на колективна отговорност, без персонализирана вина, с фокус върху демократичните ценности и социалната справедливост.

Критичен недостатък на модела е неговият механистичен подход, който третира социалните взаимодействия като детерминистични процеси. Както отбелязва Адичи (Adichie 2009), човешкият стремеж към превъзходство може да надхвърля рационалните социални механизми, понякога дори чрез унижение и потисничество. Много често критична маса представители на контекстуалното мнозинство не стигат до петата фаза – иначе не биха съществували несправедливите системи за възпроизводството на имагинерната вяра, че едни хора са по-добри от други само според едно измерение на тяхната идентичност, който най-често не е техен избор (етнос, цвят на кожа и др.)

Макар и теоретично обяснено, отлъчването на ромските творци и културни дейци от културата на България не е оправдано и не може да бъде обосновано. Знаково интервю на Азис пред BBC дава явен глас за нивата на дискриминация, с които трябва да се справят ромите и ромските деца в България, за да следват мечтите си и да разгърнат потенциала си.

През 2015 г., в интервю за БНТ, Азис изпраща грастично различно послание към широката публика:

Искрено искам да вярвам, че ромите в България ще се интегрират, въпреки че дори на самия мен ми звучи като фантастика. Аз искам ромите да тръгнат на училище, да се смесят със всички останали хора, без да крадат, без да дерибействат в българските домове. Аз знам, че е така. Аз вярвам на тези българи, които разказват всичките тези неща. Аз знам, че ромите правят неща без да мислят. Аз съм се интегрирал без нито един лев. Аз съм печелил олимпиада за правилно четене – значи е възможно (разбирането на мнозинството, че всичко е въпрос на лично желание, без да се отчитат физическите и психологическите неравенства – бележка моя). Ромите живеят на племена – това е проблемът. Мигрирането от място на място... трябва да си знаят мястото, трябва да си знаят работата, водата откъде се пуска, тока откъде се гаси. Много е важно да гасиш лампата и да спиращ чешмата..., защото, ако ти ги плащаш, ти ще го имаш това нещо (посочва главата си – пояснение мое ()), но когато не го плащаш – ти е лесно. Те трябва да се научат, че след като българите плащат, и ние трябва да плащаме. Не можеш да живееш на гърба на никой... Повечето роми не го правят. Те живеят „ден за ден“. Аз обичам своя етнос, защото те са пъстри, топли и горещи. Имам право да ги коря и размахвам пръст, защото съм част от тях и виждам какво причиняват на останалите.“ (Предаване „Денят започва“ 2015)

Издаването на Азис от 2015 г. се припокрива значително с мислите на Роксана през 2022 г.

Дори да допуснем, че това е случайно и няма координация в посланията на Азис и Роксана, може да твърдим обосновано, че ромският дискурс в публичното пространство в България не е се променил значително. Както Роксана, така и Азис също няма специфични опит и познания по публични политики и интеграция. Факт е, обаче, че и двамата са потопени в едни и същи медийни и институционални наративи за „ромите“ и „ромската тема“ на мнозинството, което води и до интернализация на расистки догми от страна на двамата именити изпълнители. Разказът на мнозинството за положението на ромите е умело възпроизведен, утвърден и предаден от Азис и Роксана от позицията на „меката сила“ и като представители на ромската общност.

В този процес се откроява (не)съзнателният стремеж за признание от мнозинството за принадлежност на Азис към културното пространство на България, в отговор на неговото прекланяне „За мен българската народна музика е най-красивата на планетата Земя“ и моменталното питащо търсене за признание: „А знаеш ли на колко хора им се иска да не знаят (хората по света – бележка моя) България чрез мен, защото аз не съм бил правилният човек (по думите на другите)?“.

Тук също е налице класическият опит на представителната българска журналистика да представи като изключение „успешните роми“ – „А теб какво те накара да се опиташ да станеш част от това общество, успешна част?“. Последва очакван отговор на Азис, свързан със значимите възрастни в живота на всяко дете „Моите родители...“. А след това последва и очаквано журналистическо приплъзване на държавната отговорност за изграждане на справедливо общество, за не/успеха на всяко дете към семейството – „Родителите, това ли е?“. Сиреч, тук се подсказва на зрителя, че всичко е въпрос на избор, усилия и решения – класическа меритокрация, без да се отчита различния вход към живота.

„Някак си не върви да вземеш човек, който в продължение на години е окуцал от веригите, да го освободиш, да го сложиш на стартовата линия и да кажеш „ти си свободен да се съревноваваш и конкурираш с другите“, и да продължаваш да вярваш, че си свършено честен спрямо него“, част от речта на президента на САЩ Линдън Джонсън в Харвардския университет от 4 юни 1965 г. (Johnson 1965, вж. също Исаев 2013), където той представя новата политика на САЩ за положителни и утвърждаващи мерки спрямо афроамериканците.

През 2015 г., няколко дни след участието си в БНТ, Азис се появява в интервю по Нова телевизия заедно с Фики Стораро, който е представен от водещата като изпълнител „с турски произход“ (вж. Предаване „Комбина“ 2015). По изключение ще се спрем на негово изказване, тъй като не е във фокуса на анализа, но същевременно има огромно влияние върху младите хора в България, имащи симпатии към неговата музика:

„Наистина има много расизъм в нашата държава. В коментарите в социалните мрежи, когато няма какво друго да кажат, казват „турчин“ или „мангал“ – това са много грозни думи“ (Фики Стораро в Предаване „Комбина“ 2015).

„Дискриминацията не е от вчера. Бях много черно циганче като дете. Бях щастлив. Има деца расисти, защото са се учили от бащи расисти и майки подобни. Имах проблеми заради етноса си, въпреки че бях просто дете и не бях направил на никого нищо“, Азис.

Разговорът се провежда в контекста на битовия скандал между роми и българи и последвалите го протести на жители на Гърмен и футболни агитки, след което държавата реши да започне да разрушава незаконните ромски къщи в кв. "Кремиковци" на с. Марчево (вж. Исаев 2015). Водещата пита Азис „Какво мислиш за това?“.

„На хората им дойде в повече. На българите вече им дойде в повече. Аз вярвам на българите и знам, че те не лъжат и не преувеличават. Няма решение. Нито едни пари не могат да те интегрират“ (Азис в Предаване „комбина“ 2015)

„Ако сам не искаш“, завършва изречението на Азис водещата в знака на съгласие и (без)перспектива за разговора.

„Аз съм се интегрирал без нито един лев“, и тук Азис препотвърждава тезата и мислите си от по-ранното интервюто по БНТ. На практика за него остават невидими връзките между дискриминацията и расизма, които той признава, че съществува, и проявленията в институционалните норми, нормативната уредба и законите на страната. Например, в случая на казуса от Гърмен липсваше контекстуален презлед на историческото и често насилствено оформяне на ромските квартали и политиката на сегентаризация на ромите през различните периоди след създаването на Третата българска държава (вж. Пашов 2022).

И в това интервю не закъснява класическият журналистически въпрос „Всичко въпрос на лична мотивация ли е?“.

„Ти дали ще поискаш да се интегрираш, дали ще поискаш да си като останалите хора. Или ще искаш да си простак, който говори на Х-ъ (има предвид гърленото „Х“ или хриптящият звук на буквата „Х“ в ромския език, който го има и в арабския език – бележка моя). Онзи ден гадоха по вашите новини циганин с две висше образования. Да, обаче, той продължава да говори на Х-ъ, като циганите. И пак звучиш като циганин, пак не си се интегрирал. Колкото учебника да си научил, което и училище да си завършил..., ако ти не искаш да говориш на Х-ъ и да ти се подиграва цял свят, точно заради този жаргон цигански и мангалски, не си се интегрирал. Аз не гледах, просто чувах. И разпознах, че е циганин. Той си го носи, колкото и да е учил. Така че, интеграцията е въпрос на лично желание“ (Азис)

Какво би казал Азис на гърците, които трудно изговарят „Ж“, на турците, които нямат буква „Ц“? В неговото интервю по емоционален начин се проявяват срамът и расизмът, които се е налагало той да преодолява в своя живот точно заради ромското в езика и живота си. Осъзнал, че те могат само да му пречат, Азис прави заявка, че иска да скъса с това „минало“. А може ли?

„Каза, че майка ти говори по-добър български дори от теб? Може би от там идва това желание да изпъкнеш и да не си в масовката?“, така много елегантно и приемливо за Азис журналистката прехвърля отговорността отново в полето на семейството и родителите, както в предното интервю на водещия от БНТ, като тихичко се сваля отговорността от плещите на държавата.

„Майка се е сблъскала с това нещо. И е казала „край, аз не искам да имам нищо общо с този етнос“. Аз искам да се слея с българите. Аз искам да бъда културен и интелигентен човек. Да живея по законен начин“, Азис

„Ти познаваш ли други такива хора от моя етнос?“ (тук вече и водещата прави разграничение между Азис и ромската общност с „моя етнос“, а не „твоя етнос“, например).

„Освен родителите си ли? Да кажем, че има. Не мога да кажа, че моето семейство е, видите ли, изключение“, Азис

„Мислиш ли, че е въпрос на политика също до голяма степен, или по-скоро е въпрос на личен избор или възпитание“, прави опит журналистката за по-съдържателен разговор, но отговорът на Азис е доста неясен и категорично затваря разговора за системните норми и политики. Азис завърши с послание към ромите от интервюто в БНТ – „повече уважение към българите, защото те работят и плащат сметките“.

Разговорът се пренесе от мястото на интервюто и продължи между две журналистки в студиото (едната провела разговора с Азис).

„Имаше няколко много силни реплики. Нито едни пари не могат да те интегрират. Когато Бронкс (квартал на Ню Йорк, известен с „ганстерски войни, расистки настроения и агресия“) изчезне, ще се променят и ромите в България“, Галя Щърбева

„Много интелигентно говореше действително. Той действително е пример за човек, който е тръгнал от гетото в Банишора (там няма гето – бележка моя) и стигнал до успеха. Той е самоизграден и успял човек“, Лора Крумова

„Хубавото е, че роми и българи са на едно мнение – и то е повече полиция да има в квартала (за кв. „Орландовци“)“, Галя Щърбева прокарва посланието на Роксана от промоционалния клип – „полицията са хората на и за реда“. Колкото повече, толкова повече.

Легитимацията на интернализирания расизъм на Азис като единствен наратив „за ромите“ и „интеграцията“ от журналистките в студиото е онази опасност от „единствената история“, за която говори Адиги. „Единствена история“, при която фокусът не е върху корена на ситуацията, а върху резултата от нея.

„Палестинският поет Мурид Барзуги пише, че ако искаш да лишиш един народ от всичко, най-простият начин да го направиш е да разкажеш тяхната история и да започнеш с "второ". Започни историята със стрелите на коренните американци, а не с пристигането на британците, и имаш една напълно различна история. Започни

историята с провала на африканската гържава, а не с колониалното създаване на африканската гържава, и имаш една напълно различна история“ (Adichie 2009)

В отговорите на Азис на повърхността изплува агресивната асимилационна концепция за интеграция на малцинствата на българската гържава след 1944 г. (в по-мек вариант и преди това). За да е „успешно интегриран“ човек от ромски произход в българското общество, той трябва да забрави езика си, махалата си, семейството си (освен ако и те не се „интегрират“ като него) и да говори книжовен български и да празнува всички официални и религиозни празници на мнозинството. Азис, обаче, очевидно не е осведомен или не допуска, че част от концепцията за „интеграцията на малцинствата“ на властта преди 1989 г. е и „координираната програма от забрани, репресии, глоби и лишаване от свобода“ (Silverman 2007) на музиканти на ромската сватбарска музика, в която той често търси вдъхновение, за да „прави“ нови хитове. Не само музиката му, но и самият артист Азис би бил забранен, ако гържи да бъде „интегриран“ и да бъде „нормален“ през онзи период.

До средата на 80-те години на XX век сватбените музиканти в България са подложени на координирана програма от забрани, репресии, глоби и лишаване от свобода. Като водещи изпълнители в този жанр, членовете на ансамбъл „Тракия“ са особено преследвани от властите, които ги използват като пример, за да възпрат останалите. Посланието е ясно – ако дори най-добрите музиканти са наказвани, съдбата на останалите ще бъде още по-тежка. Иво Папазов свидетелства: „Общо взето, искаха да ударят ръката на ромския и турския фолклор, да покажат, че най-големите артисти са в затвора – а другите да внимават. Искане да сплашат хората, за да не правят такива сватби.“ Репресиите включват конфискуване на регистрационните номера на автомобилите на членовете на „Тракия“, глоби, физическо насилие и затвор. В ареста музикантите са подлагани на унижения – главите им са насилствено обръсвани, а те самите са заставяни да извършват тежък физически труд, като разбиване на камъни и копаене на канали. Папазов подчертава, че официални правни основания за тези репресии липсват, поради което властите фабрикуват обвинения в „хулиганство“ и „политическа пропаганда“. Той припомня: „Нямаше доказателства – нямаше за какво да ме обвинят! Не бях нарушил никакъв закон. Но ме обвиниха в политическа пропаганда, че не уважавам законите им, че разпространявам пропаганда – сякаш бях терорист!“ Музикантите разработват креативни тактики, за да избегнат арести. Например, при изпълнения в селата те често определят човек, който да наблюдава за приближаващи се полицаи. Очевидна реакция е укриването при приближаване на органите на реда. Ако това не е възможно, често прилагана стратегия е трансформирането на изпълняваните ключа в традиционно българско право хоро, за да се избегнат санкции. Саксофонистът Юри Юнаков описва, че въпреки предпазните мерки, бягството понякога е било единственият вариант: „Щом полицията приближеше, повечето от нас започваха да бягат. Беше комично да видиш Иво, колкото и едър да е, да тича към гората за

сцената. Най-лошото обаче беше самият акт на бягство. Това се считаше за най-голямото оскърбление. Очакваше се да останеш и да понесеш последствията.“ Тези събития разкриват системната културна и политическа репресия спрямо ромското и турското малцинства в България по време на социалистическия режим. Те свидетелстват за институционализираната дискриминация и за опитите на държавата да ограничи културното изразяване на етническите общности чрез насилствени и принудителни мерки. (Silverman 2007)

Девияциите и амплитудите в цялостното отношение на държавата през различните периоди от квоти за малцинствена музика до преследване и осъждане за ромски музиканти и музика може да намерим и при Господин Колев, който е бил функционер в ЦК на БКП:

Разглеждайки състоянието и развоя на циганската песен през 45-те години на управление на БКП, обективно, трезво, далеч от политически емоции, следва да отбележим, че през този период извънредно много се е направило за разцвета на циганската музика и песен, особено през първите 15-20 години. В същото време трябва да кажем и горчивата истина, че към началото на 70-те години вниманието и грижите рязко намаляха, сякаш в някои среди имаше убеждението, че са дали прекомерна свобода и се предприемаха негласно мерки, ограничаващи територията на циганската музика и песен (...) През първите 10-20 години "Балкантон", предприятието за грамофонни плочи, имаше указание 12% от издадените плочи да се предоставя за музика и песни на малцинствата, от които повече от 8-9% се заделяше за циганска музика (...) Разрасна се броят на така наречените салонни оркестри – състави, които свирят в ресторанти и други питейни заведения. Сред изпълнителите винаги имаше един-двама цигани, обикновено цигулари. Изпълняваха забавна музика, често с певица, а в репертоара им присъстваха както български и руски, така и цигански песни. В много случаи, в по-малките питейни заведения, съставите бяха само от цигани (...) някои състави, като този на Пеьо Будаков, забавляваха посетителите в ресторант "България", унгарския ресторант "Будапеща", "Тримонциум" в Пловдив и други (...) Най-известни цигански състави по онова време бяха тези на Пеьо Будаков от София (всички в състава братя, пет човека) и "Огнени ритми" с диригент Хасан Чинчири, който често гостуваше в бар "Цигански табор" в комплекс "Златни Пясъци" (...) Малко по-късно изгрява звездата и на Венци Такев от София. Оригинален е неговият състав. Той, цигулар-диригент, четиримата му сина и на барабаните – дъщеря му (...) Началото на 70-те години все по-често хора на културата и изкуството бяха започнали да подхвърлят в отделни разговори или на срещи-семинари, че необичайно голям е процентът на циганската музика и песни в репертоарите на самодейните състави, че би трябвало да се намали за сметка на българската, че това би се отразило положително на патриотичното възпитание на самото циганско население. Но изглежда, че това не бе мнение само на отделни културни дейци. Последователните прояви потвърждават тази мисъл. Производството на грамофонни плочи с циганска музика и песни се съкрати изведнъж с 50%, а след 4-5 години напълно бе прекратено. И

без никакво обяснение, освен че уж такъв е бил техният план. Това принуди някои музиканти от София да правят записи в Сърбия и Македония, съответно в радио Белград и в радио Скопие, защото тук вече те бяха забранени. Сериозен сигнал – знак, че се "коригира" отношението към циганската музика и песни, представлява скандалния начин по който бе отменено честването на 25 годишния юбилей на ансамбъла за песни и танци "Никола Кочев" при едноименното читалище в Сливен (...) Имаше и идея от отдел "Култура" ансамбълът да бъде награден от Държавния съвет с орден "Кирил и Методий", признание за неговата цялостна културна дейност (...) Но само два дни преди честването големият тържествен концерт бе отменен (...) след 2-3 дни се пусна слух, че забраната да се чества 25 годишния юбилей на "Никола Кочев" дошла от най-високо място (...) със сигурност се знае, че този случай бе фактически сигнал за борба срещу въображаемата опасност, която представляваше циганската музика (...) Десет-петнадесет години до промяната циганска музика и песни се чуваха само по махалите, свиреха и пеяха както професионалисти, така и самодейци. По радиото и телевизията – пълно мълчание. Концертна дирекция бе дала указания на циганските и смесени състави да ограничат изпълняването на циганска музика, а накрая открито им забрани. Любопитен в случая е фактът, че нито радио София, нито Балкантон, нито "Концертна дирекция" даваха тези указания в писмен вид. Нарушителите строго бяха наказвани. За това, че на сватба в Хасково, по молба на кума, оркестърът на Васко Тодоров от Пловдив, изпълнил две цигански песни, бе сурово наказан. След като приключило сватбарското веселие и сватбарите се разотивали от задния вход на салона, милиционерски патрул влиза и арестува всички седем оркестранти, като освобождават само певицата. Наблъскват ги в джипа, карат ги право в окръжното МВР, където по бързата процедура ги осъждат по "петнадесет дни принудителна работа", на място, веднага. Обвинението е формулирано така: „за изпълнение на циганска музика и песни на публично място" (...) По-късно бе арестуван и самобитният композитор и акордеонист Яшар Маликов от София (...) След като престоял 24 часа в управлението е бил подложен на разпит. Питали го защо и кое го влече да твори циганска музика и песни. Задавали му и други такива въпроси около приказките за създаването на циганската организация и какво знае за световната циганска организация. Бил освободен с препоръката много-много да не се увлича по циганската музика, че той живее в България, български гражданин е и трябва да твори и българска музика. Пет-шест дни след това, на среща-разговор с първия секретар на Районния комитет на БКП, Яшар Маликов казва: "Другарю секретар, от днес аз вече не мога повече да бъда секретар на нашата квартална партийна организация, не мога да бъда и член на партията. Щом в една държава започват да арестуват за музика и песни, лошо става за партията и за държавата". Яшар извадил партийната си книжка и му я подал. И допълнил: "Излизам от редовете на партията, но от идеите си не се отказвам, оставам си комунист". В последните години беше останало само едно място, остров, където можеше да се слуша циганска музика и песни. Това бе атрактивното циганско увеселително – заведение "Цигански табор" в комплекса "Златни пясъци". Имаше опит от центъра да се закрие "Цигански табор", но аргумента, че таборът с неговата циганска музика, песни и танци, носи най-много западна валута на държавата от

всички наоколо подобни заведения, надделя. Така доларът даде своя принос да се съхрани заведението "Цигански табор" с циганската музика, песни и танци" (Колев 2010)

През 2023 г. „Азис се оплака от жесток расизъм“ (Шумкова 2023). По време на посещението си в България, д-р Мамлю Ноус, продуцент и създател на емблематичната R&B група Destiny's Child, както и баща на световноизвестната певица Бионсе, изрази висока оценка за музикалния талант на българския изпълнител Азис. Д-р Ноус направи паралел между артистичните способности на Азис и тези на дъщеря си, подчертавайки уникалността на неговия стил и сценично присъствие. Въпреки международното признание, изказването на продуцента предизвика у Азис усещане за липса на достатъчна оценка в родината му. Поп-фолк изпълнителят изрази разочарование от социалните предразсъдъци в България, позовавайки се на личния си опит с прояви на расизъм и хомофобия: "В собствената си държава съм все още нападан, обвиняван и презрян заради цвета ми, музиката и своята сексуалност. Дойде човек от Америка да каже истината за мен! Това е признание. Истината, която не спирам да повтарям за себе си. А бивам нападан, че съм се взел на сериозно. АМИ ДА, МОЖЕ ДА СЕ КАЖЕ, ЧЕ СЪМ ДОСТА СЕРИОЗЕН АРТИСТ!", написа Азис на стори в социалната мрежа Instagram.

Видно е, че бягството от произхода, „да не иска да има нещо общо с етноса си“, да не говори на Х-ъ и прочие стремежи към наративи за отъждествяване с етническото мнозинството, включително възприемане на дехуманизиращите представи за ромите, Азис продължава да се сблъсква с дискриминация и отхвърляне (или да има такова чувство). „Презрян заради цвета на кожата си“, за която той самият възпроизвежда и затвърждава негативните разкази на мнозинството.

„Как е възможно човек, който не крие сексуалната си ориентация и етническата си принадлежност, да е звезда именно в Източна Европа, която е изключително консервативна? Говорите за проблеми като дискриминация и хомофобия, които са табу за много от Вашите колеги – как стана това“, е първият въпрос, който е поставен на Азис в интервю на DW през 2024 г. Разговорът може да служи за образец за етична, професионална и емпатична журналистика. Където ясно се вижда почеркът на водещия от подбраните задълбочени въпроси и оставените отговори на Азис (има следи от монтаж). Съдържателността, дълбочината и в същото време близостта до широката аудитория приближават интервюто максимално до професионалните стандарти на журналистиката.

„Ако един народ не може да ти прости твоята сексуалност и твоята етническа принадлежност, то идва гласът ми, който моментално се преборва с всяка една догма (силата на „меката сила“ – бележка моя). На мен ми прости, че съм гей,

простиха ми, че съм циганин, заради гласа. Пораженски звучи, звучи и като жертва, но не съм – аз съм победител в тази игра“, отговаря Азис.

Но защо прошка? Нима да си ром или гей е презрешение? Тук той е в ролята на своята динамична идентичност като говори за своята сексуална ориентация, етнически произход, професионално творчество и таланта си. Говорейки за прошка, обаче, той отново възприема наложената представа на мнозинството (съответно, религиозното и етническото), че да си гей е грях и да си ром е престъпление. Въпреки че и той самият обяснява, хората се раждат като гейове и като роми. Сиреч, няма как да се родиш престъпник и грешник. Очевидна е и тук вътрешната противоречива борба с възприятията на Азис за себе си и възприятията потискащи неговото Аз.

„За какво общество мечтае Азис?“, идва вторият съдържателен въпрос.

„Пожелавам си общество, което, разбира се, не дели хората. И да няма нужда да сочи с пръст. Едно общество, което спокойно да обясни на децата си: „Виж какво, татко, или виж какво, мамо, ето този човек, на него така му харесва да се облича. Той се чувства друг човек вътре в себе си. Много често съм срещал въпроса как да обясня на детето си. А защо да не обясниш истината? Защо търсиш лъжата, защо търсиш измислицата? Обясни, че такива хора съществуват. Това е един човек, на когото щастието не му се е усмихнало докрай“, Азис

Попфолк изпълнителят, влязъл в класация на „Ню Йорк Таймс“ за влиятелни личности, се откроява с увереността, с която артикулира темата табу за сексуалната си ориентация като различност. Но тук отново е налице разказът и разбирането на широката публика, че гей хората са по-нещастни от другите – „щастието не му се е усмихнало докрай“. Източник на това възприятие е хомофобското потискащо разбиране, че гей хората не са достатъчно пълноценни членове на обществото ни, докато успешни гей членове на българското общество се стремят да не се разбира за сексуалната им ориентация, за да не бъдат дамгосани като „непълноценни“.

„Забравят“ ли феновете на Азис и Софи Маринова цвета на кожата им?“, журналистът връща Азис и към неговата идентичност, която най-често е видима.

„Аз смятам, че на мен и на Софи ни е простено. Пак идваме тук до прошката. Те не виждат в нас в циганите. Те виждат хората, които са изпели най-хубавите песни. И в мига, в който си тръгнат от наш концерт или каквото и да било, свързано с нас, те на улицата отново виждат едни мурзави хора и може да се обърнат и да кажат пак „ето, това са циганите“, въпреки че в сърцата си ни носят нас. Това няма да се

промени. Не искам да ги карам да ни обикнат в никакъв случай. Обаче, ако можем да живеем заедно, ще е много хубаво“.

В това изказване виждаме един по-дълбоко рефлексивен Азис, в сравнение с първите и по-ранните му позиции за „ромите“, „интеграцията“ и „дискриминацията“. Апелът му е сравнително приемлив – „да живеем заедно“. „Това няма да се промени“ е обезсърчаващо в ушите на хората от ромските квартали, които като роми преодоляват същите житейски бариери, поставени съзнателно или несъзнателно от доминиращата група.

За кого е сила ромската „мека сила“?

Примирияването с тези бариери и обезсърчаването на другите, е процес на интернализация на потисничеството. Впоследствие този процес предефинира хоризонта на развитие на малцинствата, възможния успех, поставянето на бариери, себепредставата, себевъзприятието и себереализацията.

Публицистиката, журналистиката и медиите в значителна степен представят ромската тематика в опростена, двуполусна перспектива. За постигане на автентично разбиране на ромската култура е необходимо взаимодействие с ромски творци, които могат да предоставят културна и художествена експертиза. Аналогично за осмисляне на специфичните социални и политически аспекти на ромския въпрос, следва да се търсят мненията на ромски активисти с доказан опит и експертни познания в съответните области.

Въпреки това, в медийното пространство често се наблюдава тенденция да се канят популярни „представители на ромската общност“, независимо от професионалната им насоченост, за обсъждане на въпроси от обществено значение, включително политика, здравеопазване, образование и култура. Тази практика води до проблематично представяне както на съответните личности, които са известни с постиженията си в други сфери, така и на самата ромска общност, чиито социални наративи биват опростени и изкривени.

Примери от медийната практика включват каненето на утвърдени поп-фолк изпълнители като Азис, Роксана и Софи Маринова за коментар по обществено-политически теми, въпреки че техният принос е предимно в областта на музикалното творчество. Макар тези артисти да имат потенциала да бъдат културни посланици, отклонението от техния професионален контекст може да компрометира тяхната публична репутация и да доведе до неадекватно представяне на ромските въпроси.

Аналогично трудно би било да се обоснове дискусия за съдебната реформа или прогресивното данъчно облагане с участието на Лили Иванова, или обсъждането на интеграцията на Западните Балкани в Европейския съюз с Васил Найденов. Подобни примери илюстрират необходимостта от целенасочено и компетентно представяне на специфични теми чрез експертно информирани участници.

Ключовият въпрос, който пронизва целия анализ на разгледаните медийни участия на Роксана и Азис, е свързан с разпределението на властовите позиции и механизмите на упражняване на „меката сила“. Формално, авторите на музикалните произведения – Роксана и Азис – са създателите на съответните културни продукти. Въпросът обаче, който следва да се постави, е дали тяхната музика функционира като инструмент на „меката сила“ в полза на ромската общност или, напротив, допринася за възпроизвеждането на утвърдените дискурси на „одругостяване“.

Възможно е да се заключи, че реалната позиция на власт се заема от медийните институции, които, посредством своите платформи, канализират и употребяват музикалното изкуство като стратегия за символично подчинение. Чрез тази форма на „меката сила“ се осъществява подмяна на автентичния политически и културен глас на ромската общност с медийно конструирани образи на популярни ромски изпълнители. В този процес ромската общност се лишава не само от възможността за автентична политическа артикулация, но и от правото на адекватна медийна репрезентация. Така музикалните продукции, макар и създавани от ромски артисти, могат да бъдат инструментализирани в рамките на хегемонен медийен дискурс, който утвърждава маргинализиращите представи за ромската идентичност и ограничава възможностите за политическо въображение и самоизразяване на самата общност.

Ромският въпрос – от участие, през интеграция до одругостяване като национална заплаха

В контекста на България, моделът на гражданското участие (Arnstein, R. 1969) осветлява предизвикателствата пред ромските общности, където номиналното участие често остава символично и не води до реално влияние върху вземането на решения. Този подход крие риска от формализация, ако властта не разполага с дълбоко социално познание за специфичните нужди на ромите. От друга страна, Дюркемовата концепция за социална солидарност (Дюркем 2002) поставя в основата интеграцията чрез споделени ценности, но може да наложи доминиращите норми върху културната идентичност на ромските общности. Гордъновият модел на асимилация (Gordon 1964) разглежда интеграцията като процес на културно усвояване и адаптация, което рискува да доведе до загуба на уникалните културни

черти и допълнителна маргинализация. В България ромите често са поставени в периферията на социалните процеси, където липсата на адекватни възможности за участие и адаптация утежнява тяхната изолация. Грекова (2019) твърди, че настоящата държавна политика „за интеграция на ромите“ е неуспешна, заради „неадекватно разбиране за интеграция“ и предлага своя концепция за интеграция:

„...българското общество е дезинтегрирано, доколкото в него има голям брой хора, които са изолирани и в неравностойна позиция поради своя етнически произход; необходима е интеграция на българското общество чрез преодоляване на значимостта на етническия произход като фактор, определящ човешките взаимодействия и отношения, като фактор, предопределящ индивидуалната биография, като основание за групова изолация. Ако и когато се реализира така разбран процес на интеграция, той може да се приеме за завършен, когато етническото разделение престане да съществува в българското общество – но не защото „всички сме станали еднакви“, „забравили сме етническия си произход“, а защото етническият произход вече не предопределя начина, по който се отнасяме един към друг, не предопределя индивидуалната биография на българските граждани“ (Грекова 2019, стр. 50)

По отношение на „ромския въпрос“, Рамкова програма за равнопоставено интегриране на ромите в българското общество (1999) много ясно поставя фокуса върху действието „участие на ромите във всички публични сфери – политика, икономика и култура“. На по-късен етап участието като концепция отстъпва на интеграцията. Много изследователи и изследвания предпочитат да вървят по утвърдените академични пътеки, които водят до понятия като „уязвима общност“, „маргинализирана група“ и др. термини, които сякаш се опитват да изкоренят ромското у ромите и да ги превърнат в социална категория, а не езикова, етническа и културна общност, каквато всъщност са ромите. Твърдя, че доминиращия наратив за „безгрижните роми“, „веселящите“, „бохемите“, „ден за ден живот“ и др., описващ ромската култура в различните дискурси като небрежно простовато битие, е на доизживяване. Разказ, който се възприема безболезнено от не малко роми, дори високообразовани, които съзнателно правят опит да се дистанцират от собствената си идентичност, т.е. от родителите и роднините си, от общността си.

Изморени от често имагинерния ромски образ, който вече започва да контрастира с реалността, поради бурното повишаване на статуса на много роми в следствие на модернизацията от мобилността в ЕС, на ромския терен се появяват нетрадиционни изследователи, които неоснователно и без обосновка разглеждат ромите в доста опасна роля – потенциални терористи, които са заплаха за нецивилната сигурност на България:

Основната теза на изследването е, че мотивацията към изпълнение на терористична дейност е многоаспектен процес, в който основна роля има процеса на радикализация. Отношенията между голяма степен маргинализираната ромска общност и етно - религиозното мнозинство в България са влошени, което при първите предполага висока податливост на индоктриниране с идеологията на радикалния ислям, а от друга страна – повишени положителни нагласи към престъпността, включително международната организирана престъпност. (Маринов 2024)

Въпросът за академичното и военно рационализиране на „ромската предразположеност към терористична дейност“ заслужава внимание в друг нарочен текст, но в случая го подчертавам и поставям на фокус като най-модерно и най-ново измерение на одругостяването на ромите в България, за което, допускам, че много роми не допускат, че вече е облечено с институционална власт.

За това ново измерение може да намерим критично силен сигнал при Грекова:

...днес в българската национална държава се произвеждат и възпроизвеждат образи и представи за етническото/културното различие, носители на което са ромите, които съдържат (почти изцяло) негативни характеристики; в резултат на това възпроизводство, ромите в България са се оказали и продължават да се оказват по различни начини изтласквани и изолирани и/или самоизолиращи се, и/или допускани в публичните пространства като „неизбежно зло“. (Грекова 2019, стр. 8)

През 2022 г. Европейската комисия представи новата стратегия на Европейския съюз „Стратегическа рамка на ЕС за равенство, приобщаване и участие на ромите“. Експлицитно вътре е спомената борбата с антициганизма/антиромски настроения и нагласи (Antigypsyism). Антициганизмът представлява специфична форма на расизъм, характеризираща се с индивидуални нагласи, дискриминационни действия и институционализирани политики, насочени към социална маргинализация, културна стигматизация и политическо изключване на ромите. Той включва систематично обезценяване на ромските културни практики, легитимиране на физическо насилие и разпространение на реч на омразата, както и конструиране на негативни стереотипи и изкривени обществени представи. Тази форма на дискриминация утвърждава социални йерархии, като трайно позиционира ромите като „други“ и „чужди“, исторически и съвременно свързани с политически и културни репресии (вж. IHRA 2020 „Working definition of antigypsyism/anti-Roma discrimination“). Включването на тази дефиниция в актуалния стратегически документ на ЕС, на практика дава съвсем друго измерение на „ромския въпрос“, който във възприятията на доминиращата група е пречупван основно през културните дефицити или генетичната обусловеност (Буде 2021) на ромите.

Правя условното заключение, че „ромският въпрос“ като понятие има многоизмерни значения, в зависимост от адресанта. Категорично твърдя, че към

този момент повече неромите имат въздействие върху наратива за неговото оформяне, отколкото ромите. Румян Русинов застъпва интересна теза, която е разбираема за по-широката публика: „Ромският въпрос е част от българския. Всички проблеми и предизвикателства, пред които е изправено нашето общество, намират своята проекция сред ромите“ (Георгиев 2009)

Бих приел тази теза, ако ромският въпрос в България се разглеждаше като еквивалент на българския въпрос в Република Сърбия, например.

Вместо заключение: Ромският себеразказ – как ромите (да) изграждат свето успешно „Аз“ въпреки наложените им роли

Процесът на изграждане на наративи от ромски граждански и общностни лидери за „ромите“ и „ромското“ е динамичен и многопластов, характеризира се с дълготрайни усилия и значителни социални предизвикателства. През последните десетилетия значителен брой ромски младежи успяват да преминат през процеса на социална трансформация, започвайки от периферията на обществото, достигайки академични и професионални успехи. А значителна част от повъзрастните ромите и техните семейства невидимо и основно със свои усилия промениха собствената социално-икономическа перспектива – с мобилност и културна гъвкавост.

Независимо от тези положителни изменения, младите и възрастните ромите все още се сблъскват с остри социални предразсъдъци и структурни неравенства. Тези явления не произтичат от вродени ограничения и дефицити на ромската общност, а от наличието на системни норми, които затрудняват достъпа до базови услуги, права, възможности и блага.

През 2011 г. Юлиян Попов, бивш министър на околната среда и водите и номиниран за български еврокомисар, публикува анализа си „Циганите са бъдещето на България“, в който акцентира върху значимостта на ромската общност за бъдещето на страната в контекста на демографските промени. Попов идентифицира успеха на ромските младежи като ключов фактор за политическата, икономическата, културната и социалната устойчивост на България, като в същото време поставя въпроса дали преодоляването на негативните стереотипи и пренастищането на обществото с предразсъдъци ще бъде достатъчно за преодоляване на бариерите за социална мобилност и равнопоставеност.

За последните 20 години над 15 хиляди ромите са завършили висше образование. Като казвам 15 хиляди, имам предвид и асимилираните ромите, и тези, които изявяват идентичността си. От това обаче не следва, че те попадат в управленческия състав на държавата. Вероятно тези, които са възможно най-удобните, влизат някъде на най-

ниска позиция, за да служат и да носят папките от едно място до друго. Това няма как да промени политиката, няма как да промени отношенията помежду ни и да засили взаимния интерес, защото тези хора не са носители на идеи. (мнение на Димитър Георгиев, ромски активист, вж. „Портал „Култура“. 2015. “Защо тези батковци викат срещу нас?”)

От изказването на Георгиев, който е един от първопроходците в ромското движение след 1989 г., може да изведем, че ромските професионалисти са жертви на системна дискриминация, която обезценява техния потенциал. Този модел не само подкопава инвестициите в образованието на ромите, но и води до системно изключване на талантливите роми от високите карьерни върхове, като ги свежда до нископлатени, социално непрестижни позиции, което оцелява не само ромската общност, но и способността на България да развива човешките си ресурси за общите прогрес и благоденствие. За такава трудност говори и Деян Колев (Колев 2016), чиято организация се опитва да дава работещи решения в областта на образованието – „най-трудното за ромското движение е ромските организации да започнат да поставят искания, свързани не само с ромската интеграция, но с една много по-широка програма за решаване на национални, не само ромски проблеми“. Румян Русинов, водещ застъпник за политики за равнопоставено участие на ромите в България и Европа, прави директна препратка към ромските експерти и професионалисти за техния потенциал като част от националния интегритет – „Ромите не следва да работят само по ромските въпроси“ (Попова 2021).

Въпреки това, всяко следващо поколение „ромски добри примери“ демонстрира значителен напредък в преодоляването на социалната изолация и в редуцирането на зависимостта от разказа за “позволените изключения”. Успехът на ромските момчета/жени и момчета/мъже не е просто индивидуален триумф, а колективна победа за ромската общност, която показва, че е възможно да се постигне социална мобилност в контекста на тежките условия и историческите предразсъдъци. А термините „изключенията“, „първите“ или „единствените“ носят със себе си опасността от утвърждаване на схващането, че успехът на ромите е изключение, а не правило, което отново поставя в периферията голямата част от членовете на общността.

Микроагресиите, които често се проявяват в ежедневните взаимодействия със съседите и колегите, са важен аспект, който трябва да бъде активно адресиран в контекста на усилията за интеграция на ромите в социалните, политическите, културните и икономическите структури на България. Изрази като „О, колко добре говориш български!“, „Не приличаш на ром!“, или „Браво, че още не си омъжена!“, макар да изглеждат на пръв поглед безобидни, всъщност демонстрират дълбоките стереотипи, които продължават да окопават ромската общност в наратива „нищо

не може да се направи – всички е предрешено“, който е в постоянна схватка с другия разказ „ама то всичко е въпрос на желание“. Те не само че минират индивидуалните усилия на ромите, но също така продължават да възпроизвеждат разликите между тях и по-широкото общество, задълбочавайки психосоматичната изолация и гистанция.

Ромските учители, лекари и експерти в публичната сфера са принудени да се справят с усъвършенствани и фини форми на социални неравенства, които, макар и понякога неочевидни, остават в основата на социалните им взаимодействия. Съществуването на невидими бариери като „не пускаме цигани“ или „никой няма нищо против ромите, обаче...“ показва, че „интеграцията“ и „успехът“ им винаги може да се ревизират, въпреки личните им успехи и постиженията на отделни личности от ромската общност. В същото време, ромските ценности като общностната солидарност, взаимопомощта и общностното съжителство представляват основа за социална устойчивост, която прекарват всеки член на общността през „бурни времена“ безопасно.

В контекста на номинацията на Камала Харис за президентска кандидатура на Демократическата партия в Съединените щати, бившата сенаторка Карол Моузли Браун, първата чернокожа жена в Сената на САЩ, изразява мнение, че акцентът върху идентичността чрез термини като „първият чернокож мъж...“, „първата чернокожа...“ може да води до социална изолация и да предоставя възможности за обвинения в „разиграване на расовата карта“. Ролята на ромските „видими добри примери“ в България, някои като първите ромски лекари, инженери, актьори и журналисти, има двойно значение. От една страна, те символизируют пречупването на социални бариери и пионерския дух, като прокарват нови пътеки за своите последователи в професионалните сфери. От друга страна, техният успех поставя въпроса за предварителните очаквания към ромите и тяхното признаване в контекста на социалните и икономическите условия, в които те живеят. Тези „първопроходци“ – ромските професионалисти, които успяват да преминат през различни социални бариери – не само че създават пример за своето поколение, но и формират нова социална идентичност в рамките на ромската общност. Техният успех не трябва да бъде разглеждан само като лична победа, а като културен символ на потенциала на ромската общност като цяло.

Докосвайки се до принадлежността към доминиращата група, респективно властта и ресурсите в рамките на голямото общество, ромските професионалисти се изправят пред важния избор дали да се гистанцират от своята общност в стремежа си за социално катерене по стълбата от приказката на Смирненски или да използват своето ново място, за да осветляват състрадателно

ситуацията на ромите. Историята познава различни примери, които са избрали да останат верни на своите корени и да използват своето влияние, за да поправят системите, които възпроизвеждат социална несправедливост.

От друга страна, привлекателността и влиянието на ролевите модели са не само резултат от техния успех, но и от способността им да се свързват с общността, от която произхождат. Идентификацията на последователите с успешния пример е ключова, защото тя прави прехода от настоящето „Аз“ към бъдещото „възможно Аз“ не само по-постижим, но и реалистичен (Morgenroth, Ryan & Peters 2015). Когато последователите възприемат ролевия модел като част от тяхната социална и културна среда, този модел става не само символ на успех, но и показател, че успехът е възможен за всеки, дори ако началните условия изглеждат неравноправни. По този начин ролята на успешния индивид в процеса на изграждане на ролеви модел не се състои само в постиженията му, а в осъзнаването на неговата връзка с общността и в ангажимента му да бъде не просто пример, а и техен посланик в обществото.

Това припознаване и свързаност с ролевия модел се реализират и чрез споделеността на идентичността – както външната, така и вътрешната. Ролевите модели се възприемат като хора, с които е лесно да се идентифицираш: те говорят на езика на общността, изразяват нейни ценности и преживявания, разбират трудностите и радостите ѝ. Тази емоционална и социална свързаност е основополагаща за процеса на въдъхновяване и мотивация, който води до промяна и развитие в общността.

В съвременната социална динамика се наблюдава разпространение на наративи, които настояват, че за да постигнеш успех и да бъдеш признат като „успешен“ и „интегриран човек, трябва да се откажеш и предадеш от своята първична културна идентичност. Според този разказ, стремежът към интеграция и професионален успех изисква отказ от езика, обичаите и социалната среда на ромската общност. Тези възприятия обаче крият сериозни рискове, тъй като при тяхното следване част от ромите се изправят пред дилемата да жертват своето вътрешно себеусещане за себе си в името на външно възприеманите успехи за тях. Класическият образцов сблъсък за това е между ендонима „me siom Rom“ (аз съм ром – думата, с която ромите назовават себе си) и екзонима „ти си циганина“ (думата, с която неромите назовават ромите). Себеотлъчването от общността под давлението на наратива на мнозинството води до анонимност както в обществото, така и в рамките на собствената общност, която същевременно продължава да се явява основна подкрепа и източник на идентичностна сила.

Връщането към корените не означава само физическо завръщане в махалата, но и духовно свързване с ценностите и символните норми на общността. Професионалистите, които постигат успехи извън махалата, но остават свързани символно и ценностно с общността си, демонстрират, че ромската идентичност и култура не са пречка за успех, а напротив, могат да бъдат основа за устойчиво професионално и социално развитие.

Ромските добри примери от различни области на практика са явление, което опровергава твърдението, че ромската културна идентичност е бариера пред успеха в 21-ви век. Ромската махала, със своите видими и невидими културни норми и себевъзприятия се явява поле за развиване и утвърждаване, чрез съпреживяване на уникални умения за адаптиране в сложни житейски контексти. Тя е пространство, което събира на едно място духовно, физически и емоционално членовете на общността чрез спомените им, през които те намират общ груп към нея, независимо от това дали вече физически са част от нея или не. Виждаме, че роми, които успяват да свържат своите професионални постижения с корените си в общността, не само изграждат личен успех, но и дават възможност на следващото поколение да види, че ромската идентичност е основа за развитие в най-новите времена, а не препятствие.

„Кой съм аз“ тепърва ще стои на пътя на много роми, които ще бъдат застапени да конструират своята себеактуализираща се съвременна културна идентичност под влиянието на съвременните динамични и интензивни явления като миграции, глобализация, глокални конфликти и др. Конструираният отговор ще бъде своеобразно начало на самосбъдващо се пророчество (Merton 1948) – „кой искам да съм“. Ако ромите не се заемат с конструкцията на „ромския си свят“, ще заживеят в нечия друга конструкция, която вече е в процес на градеж.

Библиография:

Участия на Азис и Роксана и други медийни публикации, използвани в анализа

Василева, Е. 2011. „Николай Овчаров: Да не мълчим, не сме циганска държава! – Новини от Dnes.bg.” Dnes.bg. <https://www.dnes.bg/a/58-obshtestvo/112877-nikolay-ovcharov-da-ne-malchim-ne-sme-tsiganska-darzhava>.

Видеоклип „Доверие“. Norway Grants BG Home Affairs Programme. Facebook /Проект „Подобряване на координацията и диалога между полицията и ромското общество“. 2022.. <https://www.facebook.com/watch/?v=925670092897112&rdid=L3KuRYVgUg7BwKIf>. (последно посещение 11.07.2025 г.)

Демеџ, А. и Мумеџа, С. 2024. "Азис: Простиха ми, че съм гей и циганин заради гласа ми" Deutsche Welle. <https://www.dw.com/bg/azis-prostiha-mi-ce-sm-gej-i-ciganin-zaradi-glasa-mi/a-70476578>.

Димитрова, Д. 2022. "Милчо Левиев: Г-н Азис пее чалга заради дискриминацията към ромите". Клуб Z. <https://clubz.bg/16760-milcho-leviev-g-n-azis-pee-chalga-zaradi-diskriminatsiyata-kam-romite>.

ЕРА/БГНЕС. 2011. Бруматски журналист омакари България. Dnes.dir.bg. <https://dnes.dir.bg/obshtestvo/bulgaria-8148271>.

Исаев, О. 2014. "Свиквайте с ромите във властта, но не и с имитациите им". Нещо различно за различните. https://ognyanisaev.blogspot.com/2014/10/blog-post_9.html.

Исаев, О. 2015. "Живот 'извън регулация.'" Капитал. https://www.capital.bg/politika_i_ikonomika/mnenia/2015/07/17/2574385_jivot_izvun_regulaciia/#.

Пенкова, С. 2022. Видеокаст „Гласът на Капитал“. „Роксана, певица: Образованието е в основата за промяна на ромската общност“. Капитал. https://www.capital.bg/podcast/glasat_na_kapital/2022/12/26/4431032_videokast_roksana-pevica-obrazovanieto-e-v-osnovata-za/.

Попова, М. 2005. "Цветелин Кънчев: Азис е гарант за отговорността на другите ни генутати". Dnevnik.bg.

Предаване „Денят започва“. 2015.. "Азис: Искам ромчетата да тръгнат на училище". Българска национална телевизия <https://bnt.bg/bg/a/intervyu-s-azis?page=12> (последно посещение на 11.07.2025 г.)

Предаване „Комбина“. 2015. "Азис: Интеграцията е въпрос на лично желание". Нова телевизия.

<https://nova.bg/accents/view/2015/06/20/7925/%D0%B0%D0%B7%D0%B8%D1%81-%D0%B8%D0%BD%D1%82%D0%B5%D0%B3%D1%80%D0%B0%D1%86%D0%B8%D1%8F%D1%82%D0%B0-%D0%B5-%D0%B2%D1%8A%D0%BF%D1%80%D0%BE%D1%81-%D0%BD%D0%B0-%D0%BB%D0%B8%D1%87%D0%BD%D0%BE-%D0%B6%D0%B5%D0%BB%D0%B0%D0%BD%D0%B8%D0%B5/>. (последно посещение на 11.07.2025 г.)

Предаване „Събуди се“. 2024. "Антоанета Линкова-Роксана и защо се кандидатира за генутат" Нова телевизия. <https://nova.bg/news/view/2024/05/18/456162/%D0%B0%D0%BD%D1%82%D0%BE%D0%B0%D0%BD%D0%B5%D1%82%D0%B0-%D0%B8%D0%BD%D1%82%D0%B5%D0%B3%D1%80%D0%B0%D1%86%D0%B8%D1%8F%D1%82%D0%B0-%D0%B5-%D0%B2%D1%8A%D0%BF%D1%80%D0%BE%D1%81-%D0%BD%D0%B0-%D0%BB%D0%B8%D1%87%D0%BD%D0%BE-%D0%B6%D0%B5%D0%BB%D0%B0%D0%BD%D0%B8%D0%B5/>

[%D0%BB%D0%B8%D0%BD%D0%BA%D0%BE%D0%B2%D0%B0-%D1%80%D0%BE%D0%BA%D1%81%D0%B0%D0%BD%D0%B0-%D0%B8-%D0%B7%D0%B0%D1%89%D0%BE-%D1%81%D0%B5-%D0%BA%D0%B0%D0%BD%D0%B4%D0%B8%D0%B4%D0%B0%D1%82%D0%B8%D1%80%D0%B0-%D0%B7%D0%B0-%D0%B4%D0%B5%D0%BF%D1%83%D1%82%D0%B0%D1%82/](#)

Предаване „Тази неделя“. 2016. „Огнян Исаев: Мит е, че ромите източват социалната система и имат много деца“. bTV Media Group. <https://btvnovinite.bg/bulgaria/obshtestvo/ognjan-isaev-mit-e-che-romite-iztochvat-socialnata-sistema-i-imat-mnogo-deca.html>.

Предаване „Тази сутрин“. 2024. „Зависим ли е служебният премиер?“. bTV Media Group. <https://btvnovinite.bg/predavanja/tazi-sutrin/zavisim-li-e-sluzhebniyat-premier.html>.

Пресконференция. 2025. „Представяне на водачите на листи на ПП ‘Морал Единство Чест’ (МЕЧ) за предстоящите избори ‘2 в 1’ на 9-и юни“. БТА. <https://www.bta.bg/bg/pressclub/archive-local/sofia/20263>.

Симпатяги. 2022. „За милиони няма закону“. Planeta4K. <https://www.facebook.com/reel/1840970549730116>.

Славејко. 2008. Източна наслада. Епизод на BBC за България. <https://slavimedia.blogspot.com/2008/07/bbc.html?m=1>. (последно посещение на 11.07.2025 г.)

Стефанов, Т. 2023. Попфолк певицата Роксана пред News24sofia.eu: Смуза с тази гукриминация. News24sofia.eu. <https://news24sofia.eu/popfolk-pevitsata-roksana-pred-news24sofia-eu-stiga-s-tazi-diskriminatsiya-snimki-video/>.

Стефанов, Т. 2023. Певицата Роксана пред News24sofia.eu TV: Внесохме нашите искания в Народното събрание. News24sofia.eu. <https://news24sofia.eu/pevicata-roksana-pred-news24sofia-eu-tv-vnesokhme-nashite-iskaniya-v-narodnoto-subranie-video/>.

Шумкова, Г. 2023. „Азис се оплака от жесток расизъм (СНИМКА).“ Actualno.com. https://www.actualno.com/showbusiness/azis-se-oplaka-ot-jestok-rasizym-snimka-news_2084244.html. (последно посещение от 11.07.2025 г.)

Glignmusic. 2013. Michael Palin in Bulgaria - Interview with Azis. YouTube. https://www.youtube.com/watch?v=whi99J4B_2Q.

Mediapool. 2016. "Азис влезе в класация на 'Ню Йорк Таймс' за бъдещето на музиката". <https://www.mediapool.bg/azis-vleze-v-klasatsiya-na-nyu-york-taimes-za-badeshteto-na-muzikata-news246614.html>.

Roksana Music Channel. 2023. ROKSANA - Ah Marine, Marine / РОКСАНА - Ах Марине, Марине". YouTube. <https://www.youtube.com/watch?v=vi6b4jdl4WI>.

Vesti.bg. 2005. "Азис амбициран да е министър на културата". <https://www.vesti.bg/novini/i-lambo-igrae-kockar-no-nikoj-ne-viarva-che-e-takuv-kazva-folkpevecyt-po-adres-na-favorita-na-levicata-za-posta-715707>.

Използвани източници

Ангелова, Р., Димитрова, М., Йорданова, Г., Пампоров, А., и др. 2020. Образователни постижения на ромските общности в България. Тръст за социална алтернатива и Global Metrics. Ltd. <https://socialachievement.org/web/files/richeditor/dokumenti/Education%20and%20Employment%20survey%20report%202020.pdf>.

Асоциация Интегро. 2010. "Млаги роми направиха презлед на ромите в българския печат. <https://integrobg.org/campaign/?p=281>.

Буге, Й. 2021. Години наред лъжливи твърдения за ромската ДНК? DW. 2021. <https://www.dw.com/bg/%D1%83%D1%87%D0%B5%D0%BD%D0%B8-%D0%B3%D0%BE%D0%B4%D0%B8%D0%BD%D0%B8-%D0%BD%D0%B0%D1%80%D0%B5%D0%B4-%D0%B4%D0%B0%D0%BD%D0%BD%D0%B8-%D0%B7%D0%B0-%D1%80%D0%BE%D0%BC%D1%81%D0%BA%D0%B0%D1%82%D0%B0-%D0%B4%D0%BD%D0%BA-%D1%81%D0%B0-%D0%B1%D0%B8%D0%BB%D0%B8-%D0%BC%D0%B0%D0%BD%D0%B8%D0%BF%D1%83%D0%BB%D0%B8%D1%80%D0%B0%D0%BD%D0%B8/a-60079423>.

Бургуйо, П., Вакан, А. 2014. Социални класи и символна власт. Сіела. София.

Български Хелзинкски комитет. 2002. Етническите малцинства в печата. БХК. София.

Бюксеншюмц, У., 2019. „Малцинствената политика в България: политиката на БКП към евреи, роми, помаци и турци 1944-1989“, Либерален Презлед. <https://www.librev.com/index.php/discussion/bulgaria/3590-maltzinstvenata-politika-v-balgariya-politikata-na-bkp-kam-evrei-romi-pomatzi-i-turtzi-1>

Василев, Б. 2016. „Ромите – медиен образ и публични послания“. *Newmedia21.eu*. Медиите на 21 век: Онлайн издание за изследвания, анализи, критика. <https://www.newmedia21.eu/analizi/romite-medien-obraz-i-publichni-poslaniya/>

Василева, С. 2004. „Ромската тематика в българското медийно пространство –“за” и “против” ромите, от и за ромите“, в: Бакалова, М. „Ролята на ромските електронните медии за интеграцията на ромите. “София, , Институт „Отворено общество“.

Георгиев, В. 2009. Румян Русинов: ромският въпрос е част от българския. 2009. <https://www.bulgaria-news.bg/category/exclusive/interview/article/post2145.html>.

Грекова, М. 2019. Какво е сбъркано с политиките за " Интеграция на ромите в България"? Университетско издателство „Св. Климент Охридски“.

Дюркем, Е. 2002. За разделението на обществения труд. София, СОНМ.

Захариев, Б. 2024. „Реч, съдържаща обиди, предразсъдъци и омраза спрямо ромите в социалната медия Фейсбук“ (powerpoint презентация). <https://amalipe.bg/wp-content/uploads/2024/01/Presentation.pdf> (последно посещение 11.07.2025 г.) Фондация "Институт Отворено общество - София".

Инджов, И. 2015. „Образът на ромите в българския печат“, *Newmedia21.eu*. <https://www.newmedia21.eu/izsledvaniq/obrazat-na-romite-v-balgarskiya-pechat-2012/>.

Инджов, И. 2023. ЛГБТИ - новата медийна мишена вместо ромите? Образът на малцинствените и уязвимите групи в българските медии. (изследователски доклад) Организация „Дром“, <https://www.bghelsinki.org/web/files/reports/173/files/2023-indjov--the-image-of-minority-groups-in-the-media.pdf>

Исаев, О. 2013. “Опитът на променените”. Нещо различно за различните. https://ognyanisaev.blogspot.com/2013/07/blog-post_23.html.

Исаев, О. 2022. Журналистика (г)ол инклузив: словесни уйдурми без съвест за тройка предизборни кебапчета в плик. *Маргиналия*. <https://www.marginalia.bg/zhurnalistika-g-ol-inkluziv-slovesni-ujdurmi-bez-savest-za-trojka-predizborni-kebapcheta-v-plik/>

Исаев, О. 2023. Роду ме, мамо с късмет, па ме хвърли на МОН. *Маргиналия*. <https://www.marginalia.bg/rodi-me-mamo-s-kasmet-pa-me-hvarli-na-mon/>

Йорданов, И. 2008. „ Медийният избор на ромите“, В: Ромите в България–информационен справочник. Медийният избор на ромите. Институт „Отворено общество“ – София, стр.51-53.

Клуб „Обектив“. 2013. „Всичко е език. Политическото и медийното хейтърство също.“ Български хелзинкски комитет.
<https://www.bghelsinki.org/bg/publication/vsichko-e-ezik-politicheskoto-i-medijното-hejtrstvo-ssho>.

Коев, Е. 2016. Деян Колев: Ромската интеграция ще тръгне, ако привлечем мнозинството на своя страна. Маргиналия. <https://www.marginalia.bg/deyan-kolev-romskata-integratsiya-shte-tragne-ako-privlechem-mnozinstvoto-na-svoya-strana-2/>.

Колев, Г. 2010. Българската комунистическа партия и циганите през периода 1944–1989 г. Център за публични политики. София.

Маринов, П. 2024. Противоедействие на радикализацията и тероризма в Република България. (Автореферат на дисертация за присъждане на ОНС „Доктор“ от Военна академия „Георги Стойков Раковски.“) 2024. Достъпен на: https://rndc.bg/wp-content/uploads/2024/04/auto_pmarinov.pdf. (последно посещение 11.07.2025 г.)

Мемодиева, Ю. 2017. Лилия Макавеева: Ромите не трябва да бъдат пасивни потребители на гържавни услуги. Маргиналия. <https://www.marginalia.bg/liliya-makaveeva-imame-nuzhda-ot-prozrachnost/>.

Пампоров, А. 2009. Социални дистанции и етнически стереотипи за малцинствата в България. София: Институт Отворено общество. https://osis.bg/wp-content/uploads/2018/04/OSI_Publication_Roma_3.pdf

Пашов, М. 2022. История на циганите в България и в Европа. Рома. Парадигма. https://research-portal.st-andrews.ac.uk/files/278196264/Shakir_Pashov_e_book.pdf

Попов, Ю. 2011. „Циганите са бъдещето на България“. Dnevnik.bg. https://www.dnevnik.bg/analizi/2011/10/04/1168598_ciganite_sa_budeshteto_na_bulgariia/.

Попова, А. 2021. „Ромите не следва да работят само по ромските въпроси“. Bloomberg TV Bulgaria. <https://www.bloombergtv.bg/a/16-biznes-start/95659-v-integratsiyata-na-romite-nyama-neuspeshni-politiki-a-neosashtestveni-takiva>.

Портал „Култура“. 2015. „Защо тези батковци викат срещу нас?“. Портал за култура, изкуство и общество. <https://kultura.bg/web/%D0%B7%D0%B0%D1%89%D0%BE-%D1%82%D0%B5%D0%B7%D0%B8-%D0%B1%D0%B0%D1%82%D0%BA%D0%BE%D0%B2%D1%86%D0%B8-%D0%B2%D0%B8%D0%BA%D0%B0%D1%82-%D1%81%D1%80%D0%B5%D1%89%D1%83-%D0%BD%D0%B0%D1%81/>.

Спасов, О. 2016. *Езикът на омразата в България. Езикът на омраза в България: рискови зони, уязвими обекти*. Фондация „Център за модернизиране на политики” и Фондация „Медийна демокрация”.

Томова, И. 2015. *Образът на ромите в шест електронни медии*. Асоциация Интегро. https://integrob.org/files/Report_hate_speech.pdf (последно посещение 11.07.2025 г.)

Томова, И. и др. 2011. *Ромите в периодичния печат*. Асоциация Интегро.

Фондация С.Е.Г.А. 2022. „Грижа за истината – срещу фалшивите новини и антиромската дезинформация“. Фондация С.Е.Г.А – Старт за ефективни граждански алтернативи. 2022. https://cega.bg/wp-content/uploads/2022/07/BG_CARE-4-TRUTH_book_web.pdf

Христова, С. 2007. „Образът на ромите в електронните предавания за ромите“, в Сб. *Интеграция на ромите в българското общество..* Институт по социология при БАН. Достъпен от https://www.researchgate.net/publication/306031001_Obrazt_na_romite_v_elektronnite_predavania_za_romite#fullTextFileContent. (последно посещение на 11.07.2025 г.)

Adichie, C. N. 2009. “The Danger of a Single Story”. TED Talks. https://www.ted.com/talks/chimamanda_ngozi_adichie_the_danger_of_a_single_story.

Arnstein, R. 1969. “A Ladder of Citizen Participation.” *Journal of the American Institute of Planners*.

Axner, M. 2019. *Healing from the Effects of Internalized Oppression*. Ku.edu. <https://ctb.ku.edu/en/table-of-contents/culture/cultural-competence/healing-from-internalized-oppression/main>.

Bandura, A. 2023. *Social Cognitive Theory*. John Wiley & Sons, Inc. <https://doi.org/10.1002/9781394259069>.

Barth, F. (1969). *Ethnic groups and boundaries*. Long Grove: Waveland Press.

Bauman, Z., & May, T. (2019). *Thinking sociologically* (3rd ed.). John Wiley & Sons.

Cortés, I. 2021. “Hate Speech, Symbolic Violence, and Racial Discrimination. Antigypsyism: What Responses for the next Decade?” *Social Sciences* 10 (10): 360. <https://doi.org/10.3390/socsci10100360>.

Dalal, F. 2002. *Race, Colour and the Process of Racialization: New Perspectives from Group Analysis, Psychoanalysis and Sociology*. New York, NY: Brunner-Routledge.

Durkheim, É. 2002. *Za razdelenieto na obshtestvenia trud* [The Division of Labor in Society, Bulgarian translation]. Translated by t.Mineva. Sofia, SONM.

Eurobarometer. 2023. Discrimination in the European Union. European Commission. <https://europa.eu/eurobarometer/surveys/detail/2972>.

European Commission. 2020. The New EU Roma Strategic Framework for Equality, Inclusion and Participation.. https://commission.europa.eu/publications/new-eu-roma-strategic-framework-equality-inclusion-and-participation-full-package_en.

Fairclough, N. 1995. *Critical Discourse Analysis: The Critical Study of Language*. London: Routledge.

Gordon, P. 1964. *Assimilation in American Life*. New York: Oxford University Press.

Habermas, J. 1984. *The Theory of Communicative Action, Volume 1: Reason and the Rationalization of Society*. Translated by Thomas McCarthy. Boston: Beacon Press.

Habermas, J. 1990. *Moral Consciousness and Communicative Action*. Translated by Christian Lenhardt and Shierry Weber Nicholsen. Cambridge, MA: MIT Press.

Habermas, J. 1996. *Between Facts and Norms: Contributions to a Discourse Theory of Law and Democracy*, trans. William Rehg. Cambridge, MA: MIT Press.

Hardiman, R. 1982. *White identity development: A process oriented model for describing the racial consciousness of White Americans* (Doctoral dissertation). Dissertation Abstracts International, 43, 104A. (University Microfilms No. 82-10330).

Hartley, J. 1982. *Understanding News*. London, New York: Routledge.

Johnson, L. B. 1965. "Commencement Address at Howard University: to Fulfill These Rights. The American Presidency Project. <https://www.presidency.ucsb.edu/documents/commencement-address-howard-university-fulfill-these-rights>.

Katz, E., and Paul L. 2006. *Personal Influence : The Part Played by People in the Flow of Mass Communication*. New Brunswick: Transaction Publishers.

Lipsitz, G. 1998. *The Possessive Investment in Whiteness: How White People Profit from Identity Politics*. New York: Temple University Press.

Merton, Robert K. 1948. "The Self-Fulfilling Prophecy". *Antioch Review*.

Morgenroth, T., Ryan, M. K., & Peters, K. (2015). The Motivational Theory of Role Modeling: How Role Models Influence Role Aspirants' Goals. *Review of General Psychology*, 19(4), 465–483. <https://doi.org/10.1037/gpr0000059> Nye, Joseph S. 2004. „Soft Power: The Means to Success in World Politics.“ *Foreign Affairs*. <https://doi.org/10.2307/20033985>.

Schneider, E. and Otterbein, H. 2024. Kamala Harris Is Making One Big Strategic Break from Hillary Clinton. *Politico*. <https://www.politico.com/news/2024/08/19/kamala-harris-gender-2024-election-00174530>

Silverman, C. 2007. Bulgarian Wedding Music between Folk and Chalg: Politics, Markets and Current Directions. *Muzikologija*. <https://doi.org/10.2298/muz0707069s>.

Sue, W., Sue, D., Neville, H., and Smith, L. 2022. Counseling the Culturally Diverse: Theory and Practice. 9th ed. Hoboken, NJ: John Wiley & Sons, Inc.

The IHRA. 2020. Working Definitions & Charters. What Is Antigypsyism/Anti-Roma Discrimination?. IHRA. <https://holocaustremembrance.com/resources/working-definition-antigypsyism-anti-roma-discrimination>.

Van Dijk, T. A. 2000. „New (s) Racism: a Discourse Analytical Approach.“ In : Cottle, S. *Ethnic Minorities and the Media*. Buckingham, Philadelphia: Open University Press.

Биографична справка: Огнян Исаев е докторант в катедра „История и теория на културата“ на Софийския университет; журналист и активист; директор на програма „Образователни възможности и постижения“ в Тъст за социална алтернатива.

Short bio: Ognyan Isaev is a doctoral student at the Department of History and Theory of Culture at Sofia University; journalist and activist; director of the Educational Opportunities and Achievements program at Trust for a Social Alternative.

E-mail: oisaev@uni-sofia.bg

ORCID : <https://orcid.org/0009-0009-4595-0919>